

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ FƏNNİ ÜZRƏ İMTAHAN
SUALLARININ CAVABLARI

Sual 1. Dil nədir və onun vəzifələri nədən ibarətdir?

Dil çox-çox qədim zamanlarda toplu halında yaşayan insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən meydana çıxmışdır. Deməli, **dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir**. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə — insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin olması vacib şərtidir. **İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz. Buna görə də dil ictimai hadisə sayılır.**

Dil ancaq insana məxsusdur və təfəkkürlə bağlıdır. Dilin yaranmasında insan orqanizminin şaquli vəziyyətdə olması da mühüm rol oynamışdır.

Dilin irsi və irqi cəhətlərlə bağlılığı yoxdur. Belə ki, bir zənci balası körpəlik çağından valideynlərindən ayrı düşərək, məsələn, bir azərbaycanlı ailəsində böyü-yərsə, o, Azərbaycan dilində danışmağa başlayacaq.

Dil mənsub olduğu xalqın həyatı ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın milli şüuru, mədəni səviyyəsi inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, təkmilləşir.

Dilin üç vəzifəsi vardır:

1. Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsidir.
2. Dil insanı əhatə edən əşya və hadisələrin adlarını bildirir.
3. Dil fikri ifadə edir.

Sual 2. Dilin qayda-qanunları, xüsusiyyətləri və quruluşunu öyrənən elm necə adlanır və onun hansı sahələri vardır?

Dilin qayda-qanunları, xüsusiyyətləri və quruluşunu öyrənən elm dilçilik elmi adlanır. Dil müxtəlif baxımdan öyrənilirdiyi üçün ayrı-ayrı sahələrə bölünür. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya (frazeologiya da bura daxildir), morfologiya və sintaksis kimi bölmələrdən başqa, etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya kimi sahələri də vardır. Fonetikada danışq səsləri, ahəng qanunu, heca və vurğu, fonetik hadisələr, leksikologiyada dilin lüğət tərkibi, sözlərin mahiyyəti, onların forma və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi, eləcə də frazeoloji birləşmələr öyrənilirsə, morfologiyanın predmeti sözün tərkibi, nitq hissələri və onların dəyişmə qaydalarıdır, sintaksisdə isə söz birləşmələri və cümlələr tədqiq edilir.

Sözün mənşəyini, kökünü, nədən törəməsini öyrənən dilçilik sahəsinə etimo-logiya deyilir. Dilimizdə yaranma tarixi çox qədim olan elə sözlər var ki, indiki şəkildə daşdığı leksik məna anlaşılmır, yəni kökü, mənşəyi izah edilə bilmir. Bu halda etimologiya elminə üz tutmaq lazım gəlir. Ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə əsaslanan xalq etimologiyasının, başqa sözlə, yalançı etimologiyanın imkanlarından istifadə edilir. Sözün kökünü üzə çıxarmaq, onun başqa sözlərlə bağlılığını öyrənmək üçün aparılan dilçilik araşdırmalarına etimoloji təhlil deyilir.

Lüğətçilik (leksikoqrafiya) dilçiliyin praktik sahəsi olub, lüğətlərin tərtibi, yaranma qaydalarını öyrənir. Lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssis lüğət-

çi — leksikoqraf adlanır. Lüğətlərin bir neçə növü var: izahlı lüğətlər, tərcümə lüğətləri və terminoloji lüğətlər.

Dialektologiya dialekt və ya şivəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Bir çox şivələrimizdə elə qədim sözlər qorunub saxlanmışdır ki, vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş, lakin indi unudulmuşdur. Bu baxımdan dialektlər dilimizin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Nitq mədəniyyəti də dilçiliyin praktik, yəni təcrübi sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək zəruridir.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri əməli şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri yox, praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində ayrı-ayrı dil faktları və ya dil hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunları sistemi öyrənilir. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur.

Sual 3. Yazı və onun növləri barədə məlumat yazın.

İnsanların səsin çatmadığı, ünün yetmədiyi yerlərlə də əlaqə saxlamaq ehtiyacından yazı yaranmışdır. Yazı səslə dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir.

Yazının ilkin növü əşyaların köməyi ilə olmuşdur. İnsanlar uzaq yerlərə öz fikirlərini əşyaların köməyi ilə çatdırmışlar. Buna görə də həmin yazı **əşyevi yazı** adlanır.

Yazının ikinci növü **şekli (piktoqrafik)** yazıdır. Bu yazıda nəzərdə tutulan əşyanın şekli çəkilir. Piktoqrafik yazıya aid nümunələr bugünkü həyatımızda da müşahidə edilir. Məsələn, gözəllik salonunun qarşısında qadın şekli, qayçı, daraq şekli, zoomağazanın qarşısında heyvanların şekli və s. piktoqrafik yazı nümunələridir.

Piktoqrafik yazıdan sonra **fikri (ideoqrafik)** yazı ortaya çıxmışdır. Bu yazıda da fikir şəklində köməyi ilə çatdırılır. Piktoqrafik yazıda şəkil birbaşa əşyanın özünü bildirdiyi halda, ideoqrafik yazıda şəkil rəmzi mənada (ideya şəklində) işlənir: günəş şəkil işıq, nur anlayışı bildirir.

Yazının ən son və müasir növü **hərfi (fonoqrafik)** yazıdır. Fonoqrafik yazının ilk mərhələsi heca yazısı (sillabik yazı) olmuşdur. Bu yazıda bir neçə səs bir işarə ilə ifadə olunmuşdur. Əsl fonoqrafik yazıda isə hər bir səs bir hərflə işarə olunur. Hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası fonoqrafik yazıya əsaslanır.

Sual 4. Qohum dillər. Türk dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin yeri barədə yazın.

Dünya dilləri yarandığı ilk dövrlərdə çox az sayda olmuşdur. Zaman keçdikcə bu dillər arasında bölünmə getmiş, bir dildən onlarla dil formalaşmış, formalaşanların da hər birindən sonralar yeni dillər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, bu gün dünyada 3500-dən çox dil vardır.

Bir kökdən törəyən dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillərin hamısı birlikdə dil ailəsi adlanır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Türk dilləri ailəsi bir neçə qrupa bölünür: oğuz qrupu, qıpçaq qrupu, qarluq qrupu.

Dilimiz oğuz qrupuna daxildir, bu qrupa həmçinin Türkiyə türkcəsi, türkmən və qaqauz dilləri aid edilir. Oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır. XVI əsrdən etibarən Azərbaycan dili milli dil kimi yetişmiş və oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdən fərqli keyfiyyətlər qazanmışdır. Qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumıq dilləri qıpçaq qrupunu təşkil edir. Qarluq qrupuna isə özbək, uyğur və salur dilləri daxildir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. 50 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır.

Azərbaycan dili müstəqil respublikamızın dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında yazılı və şifahi əlaqə işləri Azərbaycan dilində aparılır. Yəni dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz işlərini məhz Azərbaycan dilində həyata keçirirlər.

Dövlət dilinin vahidliyi demokratizmi ilə səciyyələnir. Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların nümayəndələrinin öz aralarında ana dilində ünsiyyət saxlamaq hüququ vardır.

Sual 5. Azərbaycan dilinin inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin rolu haqqında məlumat yazın.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hərtərəfli yaradıcılıq fəaliyyətində dilçilik məsələləri, ilk öncə ana dili, dil və mədəniyyət, dil və millət, dil və tarix, dil və ədəbiyyat, dil quruculuğu kimi önəmli sosiolinqvistik məsələlər də xüsusi yer tutur. Bütün böyük siyasi xadimlər kimi Heydər Əliyev də öz xalqının, öz ölkəsinin iqtisadiyyatı, maddi rifah halının yaxşılaşması ilə bərabər, onun ümummədəni tərəqqisinin də qayğısına qalmış, yaşadığı ölkənin, mənsub olduğu xalqın dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri və xalqları səviyyəsinə yüksəlməsinə ciddi diqqət yetirmişdir.

Hər bir millətin inkişafında onun ən mühüm varlıq və yaşam amili olan milli dilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil amili başqa amillərdən uca tutulur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarından birində o deyir: **«İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzmə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik».**

Dili iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün nailiyyət sayan ulu öndər Heydər Əliyev 1960-cı illərin sonundan başlayaraq öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən olan dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ana dilinə qayğısı və diqqəti sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1978-ci ildə müttəfiq respublikaların yeni konstitusiyaları qəbul edilən zaman onun göstərdiyi təşkilati fəaliyyət də çox böyük olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, o vaxt respublikalarda qəbul olunmuş konstitusiyaların heç birində ana dili dövlət dili kimi qeyd olunmamışdı. Zaqafqaziya respublikalarından başqa digər respublikalar üçün belə problem artıq mövcud deyildi. Azərbaycanda isə dövlət dili maddəsi uğrunda qızğın mübarizə gedirdi. Ümummilli lider o günləri xatırlayaraq deyirdi: «1977-78-ci illərdə biz yeni konstitusiyanı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Qeyd etdiyim kimi, mən həmin konstitusiyanı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik edirdim...»

Sual 6 Fonetika haqqında ümumi məlumat yazın

Yazılı və şifahi nitq müəyyən vahidlərdən ibarətdir: **səslər, hərflər, sözlər, cümlələr** və s. **Fonetikada öyrənilən səslər və hərflər dilin ən kiçik vahidləridir. Ümumilikdə fonetika danışıq səslərini öyrənir. Ahəng qanunu, heca, vurğu, səsartımı və səsdüşümü fonetikanın mövzuları sırasına daxildir. Fonetika yunan sözü olub "fone" (səs) və "tika" (elm) sözlərindən əmələ gəlib.**

Danışıq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər **danışıq səsləri** adlanır. Danışıq səslərinin yaranmasında dodaqlar, dil və səs telləri daha fəal iştirak edir. Bundan başqa ağ ciyər, nəfəs borusu, qırtlaq, ağız boşluğu, dişlər, burun boşluğu, alt çənə kimi üzvlər də danışıq səslərinin yaranmasında iştirak edir. **Ən fəal danışıq üzvü dildir.** Danışıq səsləri şifahi nitqin vahidləridir. Yazılı nitqdə isə bu, hərflərdə öz əksini tapır. Səslər hərflərdən müəyyən cəhətlərə görə fərqlənir: Səslər tələffüz olunur və eşidilir. Hərflər yazılır və oxunur(görünür).

Sual 7 Sait və samit səslərin təsnifatı haqqında məlumat yazın.

Azərbaycan dilində 9 sait səs var: [a], [ı], [o], [u], [e], [ə], [i], [ö], [ü]. Dodaqların

və dilin müəyyən vəziyyətlərə düşməsi ilə əlaqədar saitlərin müxtəlif növləri yaranır. Dilimizdə saitlər üç qrupa bölünür və bu baxımdan hər saitin də üç əlaməti özünü göstərir:

1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə:a) dilarxası və ya qalın saitlər: **a,ı,o,u**
b)dilönü və ya incə saitlər: **ə,i,ö,ü,e**

2.Dilin şaquli vəziyyətinə görə: a) qapalı və ya dar saitlər: **ı, i, u, ü**
b) açıq və ya gen saitlər: **a,ə,o,ö,e**

3.Tələffüz zamanı dodaqların aldığı vəziyyətə görə: a) dodaqlanan: **o,ö,u,ü**
b) dodaqlanmayan saitlər: **a,ə,ı,i,e**

Samit səslərin yaranmasında səs tellərinin iştirakı fərqlidir. Səs tellərinin iştirakına görə samit səslər iki növə bölünür: **kar, cingilti**

1)Kar samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etmir və ona görə də **təkcə küydən** ibarət olur.

2) Cingiltili samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etdiyi üçün **küylə** yanaşı, **avaz** da olur.

Yaranma və səslənmə ardıcılığına görə kar və cingiltili samitlər bir-biri ilə qarşılıq təşkil edir.

Sual 8. Leksika. Söz, sözün leksik və qrammatik mənaları haqqında yazın.

Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm **leksikologiya** adlanır.

Leksikologiya yunanca iki **sözdən-lexikos** (söz) və **loqosdan** (təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dildəki bütün sözləri öyrənir.

Sözlər əşyaları, hərəkəti, əlaməti, miqdarı və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Hər bir sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun **leksik mənası** deyilir. Sözlərin leksik mənası izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır. Məs.: **Kərə-əridilmiş yağ, şit yağ; Maya** - I.Qızcırma əmələ gətirən maddə, rüşeym, döl, müəyyən bir şeyə qoyulan pul, II.Dişi dəvə.

Sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olur. Məs.: **Dəryaz** sözünün ot çalmaq üçün uzun saplı, dişsiz orağa oxşayan alət olması onun leksik mənasıdır; isim olması, adlıq halda işlənməsi isə qrammatik mənasıdır.

Əsas nitq hissələrini təşkil edən bütün sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Amma köməkçi nitq hissələrinin yalnız qrammatik mənası olur.

İzahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mənaları, orfoqrafiya lüğətində onların düzgün yazılış qaydaları, orfoepiya lüğətində düzgün tələffüz qaydaları və s. əhatə olunur.

Lüğətlərin növləri çoxdur: orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, termin lüğətləri və s. Bunların hamısında sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

- > Bütün sözlərin leksik mənası olmur.
- > Sözün leksik mənası onun məzmununu əks etdirir.
- > Sözün qrammatik mənası sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olması və həmin nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməsi ilə müəyyənləşir.
Bütün sözlərin və hətta şəkilçilərin qrammatik mənası olur.

Sual 9. Təkmənəli və coxmənəli sözlər nəyə deyilir?

Yalnız bir leksik mənası olan sözə təkmənəli söz deyilir. Məs.: moruq, böyürtkən, avtobus, yaşıl və s.

Eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözə isə coxmənəli söz deyilir. Məs.: üz-adamın üzü, suyun üzü, yorğanın üzü; göz - adamın gözü, bulağın gözü, şkafın gözü və s.

Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur. Məs.:

Həqiqi mənə: **Məcəzi mənə:**

polad balta (isim) *polad bilək (isim)*

gözəl mənzərə (sifət) *gözəl fikir (sifət)*

Bu zaman həmin sözlər və birləşmələr bir-biri ilə oxşar əlamətlərə malik əşyaları ifadə edir. Beləliklə, sözlərin çoxmənalılığı yaranır. Məs.: alovun dili, çəkmənin dili, insanın dili, heyvanın dili. Bu söz birləşmələrindən insanın dili, heyvanın dili nümunələrində "dil" leksik vahidi həqiqi mənada, alovun dili, çəkmənin dili nümunələrində isə məcəzi mənada işlənib.

Çoxmənalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə oxşar əşyaları, yaxud oxşar əlamət və hərəkəti bildirir. Məs.: kağız sözü bir neçə mənada işlənir. Kağız-üzərində yazı yazılan, yazı çap edilən xüsusi materialdır. Kağız-hər cür rəsmi sənəddir (yaş kağızı, icazə kağızı və s.). Bu mənaların ikisində də bir-birinə yaxınlıq var.

- Bütün sözlər çoxmənalı ola bilməz.
 - Çoxmənalı sözlər, əsasən, bədii üslubda işlədilir.
- Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf olunur. Bunların içərisində isimlər, fellər və sifətlər daha çoxdur.

Sual 10. Omonim, sinonim və antonimlər barədə yazın.

Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri əsas, digərləri isə ondan törəmə olur. Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır. Məs.: ət **maşını**, minik **maşını**, **təbliğət maşını** və s.

Əgər sözün mənaları arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, deməli, bunlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir, yəni **omonimlərdir**. Məs.: **ləpə-su** dalğası, ləpə-qoz

ləpəsi. Deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənalarına görə tamamilə

fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir.

- Lüğətlərdə omonimlər ayrı-ayrı sözlər kimi verilir və onların üzərində sıra nömrəsi qoyulur:

Divan¹ - oturmaq üçün vasitə **Divan²** - şeirlər külliyyatı

Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir. "Balıq tutmaq" sözü ilə kiminsə "fikrini tutmaq" birləşmələrindəki "tut" sözləri çoxmənalıdır, amma "tut yemək" birləşməsi ilə "topu tut" ifadələrindəki "tut" sözləri omonimdir.

- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər yalnız həqiqi mənada olur.
- Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, omonimlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur. Məs.: "adamın üzü", "kitabın üzü" ifadələrindəki "üz" sözləri

çoxmənali sözlərdir və isimlərdir, "kitabın üzü" ifadəsi ilə "dənizdə üz" ifadəsindəki "üz"lərdən birincisi isim, ikincisi isə feldir.

Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlərə sinonimlər deyilir.

Sinonimlər eyni mənanı bildirsə də, onların nitqdə işlənməsində incə fərqlər var. Məs.: qaçmaq - yüyürmək sinonimlərindən ikincisində hərəkət daha güclüdür. Yaxud *böyük, iri, yekə* sinonimləri eyni əlaməti bildirsə də, bunlardan birincisini **hadisə** sözünə, üçüncüsünü isə **kompyuter** sözünə aid etmək mümkün deyil.

- Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. "**Kal**" və "**yetişməmiş**", "**şəkər**" və "**şirin**" tipli sözlər sinonim hesab edilmir. Çünki **kal** sifət, **yetişməmiş** feli sifətdir, **şəkər** isim, **şirin** sifətdir.
- Sinonimlər fikri daha dəqiq ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, sözləri yersiz təkrar etməyin qarşısını alır.
- Sinonimlik özünü daha çox isim, sifət və fellərdə göstərir.

Sinonimlərdən, əsasən, bədii üslubda istifadə olunur.

Eyniköklü sözlər sinonim ola bilmir: bivəfa-vəfasız

Mənaca bir-birinin əksi olan sözlərə antonimlər deyilir; Məs.: alçaq-hündür, sülh-müharibə, oyanır-yatır, çalışqan-tənbəl, müxtəsər-geniş, nağd-nisyə.

- Kökü eyni olan sözlər antonim sayılmır: dadlı-dadsız
- İnkarda olan fellər antonim deyil: getmək-getməmək
- Antonimlərdən, əsasən bədii üslubda istifadə olunur.
- Antonimlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur.

Sual 11. Əsl Azərbaycan sözlərini alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hansılardır? Arxaizim və neologizmlər haqqında məlumat yazın

Əsl Azərbaycan sözlərinin alınma sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Vurğusunun son hecaya düşməsi; yazıçı', ata' (ba'yaq, dü'nən, sa'nki, ya'lnız və s. sözlər istisnadır).
2. Ahəng qanununa tabe olması: ana, nənə, oğul, qarın (ışıq, ilğim, elat, islanmaq, quşüzümü və s. sözlər istisnadır).
3. Sözüün əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməməsi: plan, ş kaf. Bu sözlər Avropa mənşəlidir.
4. Sözdə iki saitın yanaşı işlənməməsi: ailə, saat, səadət, camaat, təbii.
5. Sözüün r, z, f hərfi ilə başlanmaması: razı, rəfiqə, rabbitə, radio. İstisna: zoğ, zoğal
6. Saitin uzun tələffüz olunmaması: bəzi, bəzən, alim, arif, kamil, nazir, Sabir. İstisna: dovğa [do:ğa], qovurma-[qo:urma], ovuşdurmaq- [o:uşdurmax]
7. Fleksiyaya uğramaması. Fleksiyaya uğrayan sözlər ərəb mənşəlidir: şəkil-təşkil-mütəşəkkil; elm-alim-üləma; nəsr-nasir-mənsur; nəzm-nizam-Nizami-Nazim-mənzum, tərəf-ətraf; eşq-aşiq-məşuq-məşuqə və s. İstisna: (bunlar türk mənşəlidir) alçaq-alçal, sarı-saral, kiçik-kiçil, uzun-uzat, dağıt-dağıl-dağınıq.

8. Sonu $-at^2$ (cəm şəkilçisidir) şəkilçisi ilə bitən sözlər alınmadır; bu sözlər ərəb mənşəlidir: məlumat, həqiqət, hökumət, təbliğat, hesabat. İstisna: gedişat, elat türk mənşəlidir.

9. Ön şəkilçili sözlər alınmadır: bivəfa, laməkan, namünasib, baməzə, anormal. *İstisna: nadinc, nakişi, natəmiz milli sözlərdir.*

10. Daxilində təkrar olunan qoşasamitli sözlərin bəzisi alınmadır: mədəniyyət, əvvəl, molla, qüvvə, təəccüb, professor, rejissor və s. İstisna: əlli, yeddi (bu cür bütün saylar)

11. Sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər alınmadır: xətt, sırr, hədd, hiss, tibb və s.

12. Tərkibində j səsi olan sözlər alınmadır: janr, jurnal, jalə, müjdə, bioloji və s. **Qeyd:** Azərbaycan dilində söz əvvəlində ι saiti işlənir. Vaxtilə işıq, ılıq, ıldırım sözləri $y\iota$ ilə başlamışdır. Sonralar ι səsi i-yə keçdiyi üçün bu cür ana dili sözlərimizdə ahəng qanunu pozulmuşdur. Bugünkü ıldırım, ilan sözləri əvvəl yıldıırım, yılan kimi işlənmişdir.

13. Azərbaycan dilində söz sonunda o , \ddot{o} , e saitləri gəlməz.

14. Azərbaycan dilində o , \ddot{o} , e saitləri ilə şəkilçilər işlənəz ($-lov$, $-sov$, $-ey$ istisnadır).

15. $m\ddot{a}$, $m\ddot{o}$, $m\ddot{u}$, $q\ddot{u}$, $t\ddot{a}$ hecaları ilə başlayan sözlər, adətən, alınma olur. Mömin, məşhur, motor, mübariz, qüssə, mükəlimə, müalicə, müasir və s. Azərbaycan dilinə ərəb, fars, rus və rus **dili** vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər keçmişdir.

16. Sözü h hərfi ilə bitməməsi: Allah, şah, günah və s.

17. Sözdə "ənc", "əng" parçaları olarsa, alınmadır: qəşəng, pəncərə, fişəng və s.

Dilin lüğət fondunun passiv hissəsi iki hissəyə bölünür: köhnəlmiş sözlər və yeni sözlər.

Köhnəlmiş sözlər özü də 2 qrupa bölünür:

1. Tarixizmlər 2. Arxaizmlər

Tarixizmlər. Tarixi inkişaf prosesində əşya və ya hadisələrin bəzilərinin ömrünü başa vurması ilə əlaqədar onların adları da qeyri-fəal leksikaya çevrilir. Belə sözlər **tarixizmlər** adlanır. **Məs.: darğa, çuxa, abbası, batman, koxa, dinar, qorodovoy, mədrəsə, konka, dəbilqə, çarıq, güyüm, təhnə, qalxan, xurcun, daqqa, toppuz** və s.

Tarixizmlər keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq fəal istifadədən qalsa da, bədii əsərlərin dilində həmin həyatı canlandırmaq üçün onlardan istifadə olunur.

Arxaizmlər. Əşya və ya hadisənin adını ifadə edən söz köhnələrək yenisi ilə əvəz olunur. Bu cür köhnəlmiş sözlərə **arxaizmlər** deyilir. Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və ya hadisələr indinin özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. **Məs.: arı (təmiz), yaşınmaq (gizlənmək), yey (yaxşı), seyvan (eyvan), iraq (uzaq), ər/ərən (igid), ayaq (qədəh), tanıq (şahid), sayru (xəstə), us (ağıl) əsən (sağ-salamat), damu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), düş (yuxu), altun**

(qızıl), güz (payız), ayıtmaq (demək), varmaq (getmək), dəyə (komacıq), qısqı (sıxışdırma), qanşər (qarşı, tərəf), bəndərgah (düşmənin keçə bilməyəcəyi yol, keçid), yazı (çöl), pitik (yazı), baqqal (dükançı), əllaf (taxıl, ot alverçisi) və s.

Tarixizmlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq istədikdə tarixizmlər işlədilir.

Köhnəlmiş sözlər daha çox atalar sözləri və məsəllərin tərkibində mühafizə olunub.
Məs.: *Aydan arı, sudan durudur. Cadu-pitik eləmək.*

Yeni sözlər: İctimai həyatda baş verən bir sıra yeniliklərlə əlaqədar olaraq, elmə, texnikaya, mədəniyyətə, məişətə və s. aid yeni əşyaları, hadisələri yeni sözlərlə ifadəyə ehtiyac yaranır: Məs.: kosmodrom, sərinkeş, biznesmen, ekologiya, alışqan, telefilm və s. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən sözlər **yeni sözlər- neologizmlər** adlanır. Neologizmlər bir müddətdən sonra ümümlük sözlər sırasına keçə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, yeni sözlər dildə hələ sınaq mərhələsindədir. Yeni sözlər 2 yolla yaranır:

1. Dilimizin öz söz ehtiyatı əsasında: (açıqca, bölgə, əyləc, öndər və s.)
2. Başqa dillərdən alınma yolla: (faks, gender, şou, sayt və s.)

Sual 12. İsim. İsmi quruluşca növləri, ümumi və xüsusi isimlər haqqında məlumat yazın.

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın adını bildirən əsas nitq hissəsinə **isim** deyilir. İsim kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir. İsmi özünəməxsus cəhətləri var ki, onları başqa nitq hissələrində görmürük. **İsmə məxsusdur:** *Konkret və mücərrəd olur. *Ümumi və xüsusi olur. *Tək və ya cəm olur. *Mənsubiyyətə görə dəyişir. *Hal şəkilçisi qəbul edir (hallanır). *Şəxs (xəbərlik) şəkilçisi qəbul edir.

İsimlər iki qrupa ayrılır:

1. Ümumi isimlər
2. Xüsusi isimlər

Bunlar arasında oxşar cəhətlər var. Hər ikisinin əşya adı bildirməsi, hallanması və mənsubiyyətə görə dəyişməsi və quruluş baxımından üç yerə bölünməsi oxşar cəhətlərdəndir.

Ümumi isimlər eynicinsli əşyalara verilən adlardır: ağac, gül, küçə, daş, kənd və s. Eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hər birinə verilən adlara xüsusi isimlər deyilir: "Mehman"(povest), "Azərbaycan" (qəzeti), Araz və s. **Xüsusi isimlərin ümumi isimlərdən bir sıra fərqli cəhətləri var:** *İşlənmə yerindən asılı olmayaraq ilk hərfi həmişə böyük yazılır. *Ancaq konkret olur. *Sinonimi, omonimi olur. Xüsusi isimlər bir sıra növlərə bölünür:

1. İnsan adlarını və soyadlarını bildirənlər: Vidadi, Məhəmməd, Elşən, Zərdabi, Gəncəvi, Axundov və s.

2. Yer adlarını bildirənlər: Təbriz, Xankəndi, Şuşa, Türkiyə və s.

3. Əsər və mətbuat adları: "İsgəndərnamə", "Vaqif", "Səs"(qəzet) və s.

4. Heyvanlara verilən adlar: Dürat, Alaş, Məstan, Bozdar, Alapaça və s.

Xüsusi isimlərin əksəriyyəti sadə, düzəltmə, mürəkkəb, konkret, mücərrəd olan ümumi isimlərdən yaranır. Məs.: Hikmət, İsmət, Arzu, Ulduz, Topxana, Tovuz və s. Bəzi hallarda xüsusi isimlər də ümumiyyə çevrilir. Məs.: sirab, badamlı, şampan, kalaşnikov, plombir, mercedes və s.

İsimlərin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. **Sadə isimlər** heç bir leksik şəkilçi qəbul etmir. Yalnız qrammatik şəkilçi qəbul etmiş isimlər də sadə isimlərdir. Məs.: şeir-şerimiz, ağac-ağaclar, maşın-maşına, kitab-kitabdır və s.

Düzəltmə isimlər isə kökdən və leksik şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə isimlər, əsasən, isimlərə və fellərə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır. Yalnız -lıq⁴ şəkilçisinin köməyi ilə isim, sifət, say, əvəzlik və zərfdən isim düzəltmək olur. Məs.: istilik, düzlük, çoxluq, mənlik, gerilik, yaxınlıq və s. Bu cür isimlər mücərrəd isimlərdir.

Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır. Mürəkkəb isimlər yazılışına görə iki yerə bölünür: bitişik yazılanlar, defislə yazılanlar. *Bitişik yazılan mürəkkəb isimlər bir vurğu altında deyilir.* Bu cür sözlər əmələ **gəlmə üsullarına görə bir neçə qrupa bölünür:**

1. İki müxtəlif mənalı və tərkibində heç bir şəkilçisi olmayan sadə sözlərin birləşməsi ilə: Kürdəmir, Qarabağ, istiot, Elşən, kəlləpaça və s.

2. Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin iştirakı ilə: suiti, kəklikotu, Nəbioğlu, dağkeçisi, Bazardüzü və s.

3. Sadə və düzəltmə sözün birləşməsi ilə: soyqırım, Rüstəmخانlı, qəlbisınıqlıq, beşillik və s.

4. İkinci tərəfi feli sifət olan mürəkkəb isimlər: falabaxan, yelqovan, əlüzyuyan, tozsoran və s.

5. Aga, xanım, bəy, şah, xatun kimi sözlərin iştirakı ilə: Ağasəlim, Bəyəli, Gülxanım, Saraxatun və s.

Defislə yazılan mürəkkəb isimlər aşağıdakılardır:

1. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: söz-söhbət, qapı-pəncərə, qayda-qanun, adət-ənənə və s.

2. Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə: dərə-təpə, eniş-yoxuş, gediş-gəliş, ev-eşik və s.

3. Tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən sözlərin iştirakı ilə: kol-kos,

kagız-kuğuz, zir-zibil, dəmir-dümür, sür-sümük və s.

4. İzafət tərkibi formasında olanlar: tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcümeyi-hal və s.

Sual 13. İsmnin hal kateqoriyası haqqında yazın.

İsimlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən bəzi qrammatik şəkilçilər qəbul edərək formaca dəyişə bilər. İsimlərin belə dəyişilməsi **hallanma** adlanır. Dilimizdə ismin altı halı var:

Adlıq	Vətən	Kim? nə? hara?
Yiyəlik	Vətənin	kimin? nəyin? haranın?
Yönlük	Vətənə	kimə? nəyə? haraya?
Təsirlik	Vətəni	kimi? nəyi? haranı?
Yerlik	Vətəndə	kimdə? nədə? harada?
Çıxışlıq	Vətəndən	kimdən? nədən? haradan?

Adlıq hal

Əsasən kim?(ata), nə? (qəzet), bəzən də hara? (Təbriz) sualını tələb edir. Lüğətlərdə isimlər adlıq halda verilir. Adlıq halın xüsusi şəkilçisi yoxdur. Adlıq halda olan isimlər cümlədə daha çox dörd mövqedə işlənir: 1 .Mübtədə: Vətən hamımızın baş tacıdır. 2.Xəbər: Hamımızın baş tacı vətəndir. 3.Təyin: Daş bina möhkəm olar. 4.Xitab:Vətən, səndən ötrü can verməyə hazırıq.

Adlıq halda olan isim cəm, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edə bilər.Bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda və eyni zamanda ismin başlanğıc formasına qoşula bilər: kitab-kitablar-kitablarım-kitablarımdır.

Yiyəlik hal

Yiyəlik halda olan isimlər özündən sonra gələn sözlərlə əlaqəyə girərək əşyalar, şəxslər arasında aidlik,mənsubluq mənası yaradır. **Xüsusi şəkilçisi: -ın⁴, -nın⁴ Sualları: kimin? nəyin? haranın?**

Yiyəlik halda olan isimdən sonra, adətən, mənsubiyyət şəkilçili söz gəlir və söz birləşməsi yaranır. Bu cür söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik (sahiblik), ikinci tərəfi isə mənsubluq (aidlik) bildirir.

Yönlük hal

Yönlük halda olan isimlər cümlədə, əsasən ,**tamamlıq və yer zərfliyi** olur.

Sonu açıq saitlə bitən isimlər yönlük halda fərqli tələffüz edilir: **komaya [komuya], xalaya [xalıya] və s.**

Təsirlik hal

Təsirlik hal hərəkətin hansı hal kimi, təsirlik hal da iki cür **müəyyən təsirlik hal.**

əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Yiyəlik olur: **1.Müəyyən təsirlik hal; 2.Qeyri-**

Müəyyən təsirlik halda olan isimlər -ı⁴, -ni⁴ (Nitqdə bəzən müəyyən təsirlik hal yalnız -n bitişdirici samiti ilə düzəlir: **Almasın, heyvasın, narın** yemədim.) şəkilçilərini qəbul edir. **Kimi? nəyi? haranı?** suallarına cavab olur: **Əlini (kimi?) bura çağır. Kitabı (nəyi?) mənə ver. Şəhəri (haranı?) bulud aldı.**

Qeyri-müəyyən təsirlik hal isə şəkilçi qəbul etmir və nə? sualına cavab olur. Cümlədə daha çox hərəkət bildiren sözlə yanaşı gəlir. Məs.: **Rəssam divardan şəkil (nə?) asdı.** Bu cümlədəki

qeyri -müəyyən təsirlik hallı ismi asanlıqla müəyyən təsirlik hala çevirmək olar: **Rəssam divardan şəkli (nəyi?) asdı. Müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halın** əsas oxşar cəhətlərindən biri odur ki, hər ikisi təsirli fellərlə əlaqəli olur. İstisna hallarda müəyyənlik bildirən təsirlik hal təsirsiz fellərlə də əlaqəyə girir: *Yayı dincəlmədim.*

Yerlik hal

Yerlik hal hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və kimdə?, nədə?, harada? suallarına cavab olur. Yerlik halda olan isimlər -da² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə kimdə? nədə? suallarına cavab verdiyi zaman **tamamlıq**, harada? sualına cavab verdiyi zaman isə **yer zərfliyi və kimdədir?, nədədir? suallarına cavab verdiyi zaman xəbər olur.** Məs.: *Kitabda (nədə?) maraqlı mövzular var. Adamlar parkda (harada?) dincəlik. Qoşunlar sərhəddədir (hardadır?).*

Çıxışlıq hal

İsmin çıxışlıq halı hərəkətin başlanğıc yerini və çıxış nöqtəsini bildirir və **kimdən? nədən? haradan?** suallarına cavab verir. Çıxışlıq halda isimlər -dan² şəkilçisini qəbul edir. Cümlədə **tamamlıq, zərflik** və bəzən də xəbər kimi iştirak edə bilər. Məs.: Ağacdən (nədən?) budaq qırdım. Qədir kənddən (haradan?) uzaqlaşdı. Məktub kənddəndir (haradandır?).

İsmin çıxışlıq halı yönlük halda ifadə olunan fikrin əksini bildirir. Yönlük hal hərəkətin son, çıxışlıq hal isə başlanğıc nöqtəsini bildirir.

Sual 14. Tək və cəm isimlər nəyə deyilir

İsmlər kəmiyyət baxımından tək və ya cəm olur. İsmin ifadə etdiyi əşya iki və ya daha artıq olsa, o zaman -lar² şəkilçisi qəbul edir. *İsmlərin tək və ya cəm olması: şəhər-şəhərlər, odun-odunlar, maşın-maşınlar* və s. **Cəmlənmək daha çox ümumi isimlərə aiddir.** İsimdən əvvəl müəyyən miqdar sayı gələrsə, isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: *beş kitab, altı durna* və s. Beş kitablar olmaz.

İstisna hallarda bədii xüsusiyyət daşıyaraq xüsusi isimlər də cəm şəkilçisi qəbul edir:

Öldü **Balaşları** öldürən əsgər, Öldü **Gülüsləri** güldürən əsgər. (M.Müşfiq) **Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdiyi zaman böyük hərflə yazılır.**

1. Sözüün son samitindən asılı olaraq, cəm şəkilçisinin ilk samiti fərqli tələffüz oluna bilər. Bu daha çox sonu *t, n, z, və r* samitləri ilə bitən sözlərdə özünü göstərir: canlar [cannar], qızlar [qızdar], şairlər [şairrər]. 2. -lar² şəkilçisi bəzən mənsubluq və ya xəbərlik anlayışı da bildirir: onların anaları, bunlar uşaqları və s.

Elə isimlər var ki, onlar cəm şəkilçisi qəbul etmədən say etibarını ilə çoxluq, topluluq bildirir. Məs.: cəmiyyət, qoşun, ordu, ilxı, naxır, partiya, dəstə, xalq, camaat, el, üləma, şüəra, əhali, alay və s. **Bunlara toplu isimlər deyilir.** Topluluq bildirən isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. İstisna olaraq camat, şüəra, əhali, üləma sözləri cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Sual 15.İsim mənsubiyyətə görə necə dəyişir?

İsmi başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərdən biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Mənsubiyyətə görə dəyişmə şəxslərlə şəxslər, şəxslərlə əşyalar, əşyalarla əşyalar arasında ola bilər. I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi yalnız şəxs və ya əşyanın insana mənsubluğunu bildirir. Məs.:mənim evim, sənin dərdin və s. III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim isə həm insana, həm də cansız əşyaya aid ola bilər. Məs.:evin pəncərəsi, atın ayağı və s.

Əksər hallarda mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismin əvvəlində yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzliyi, isim və ya isimləşmiş digər nitq hissələri gəlir: *Onun maşını qəşəngdir*. Bəzi hallarda yiyəlik hallı şəxs əvəzliyi cümlədə ixtisar olunur: *Maşın qəşəngdir*. Mənsubiyyət şəkilçili söz yiyəlik hal şəkilçili sözlərdən sonra gəldiyi zaman hər ikisi cümlənin bir əzvi olur.

MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİNİ GOSTƏRƏN CƏDVƏL

ŞƏXSLƏR	ŞƏKİLÇİLƏR	NÜMUNƏLƏR
I şəxs tək	-ım, -im, -um, -üm, -m	qardaşım, dərsim, anam
I şəxs cəm	-ımız, -imiz, -umuz, - ümüz, -ımız ⁴	qardaşımız, dərsimiz, ana- mız
II şəxs tək	-ın, -in, -un, -ün, -n	qardaşın, dərsin, anan
II şəxs cəm	-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, - nız, -niz, -nuz, -nüz	qardaşınız, dərşiniz, ananız
III şəxs tək	-ı, -i, -u, -ü;	qardaşı, dərəsi,
III şəxs cəm	-sı, -si, -su, -sü (-yı, - vi -vı -vii)	anası, mövqeyi

Sual 16.Sifət barədə məlumat yazın .

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsidir. Sifət cümlədə ismə aid olub onu müxtəlif cəhətdən təyin edir: qara kəmə, şirin söhbət, dəhşətli insan, ağacdakı quş. Necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Sifətlərin leksik mənaca **aşağıdakı növləri var:**

1. Rəng bildirən sifətlər: *göy, qırmızı, yaşıl və s.*
2. Dad bildirən sifətlər: *şirin, turş, acı, dadlı və s.*
3. Keyfiyyət bildirən sifətlər: *yaxşı, pis, çalışqan və s.*
4. Əlamət (görmə) bildirən sifətlər: *gözəl, kök, nurani və s.*
5. Forma bildirən sifətlər: *uzun, əyri, incə, badamı və s.*
6. Həcm bildirən sifətlər: *böyük, kiçik, enli və s.*

Sual 17. Sifətin quruluşca növləri və müqayisə dərəcələri haqqında yazın.

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur:

Sadə sifətlər

Sadə sifətlər quruluşca bir kökdən ibarətdir: qara, sarı, uzaq, yaxın, gözəl.

Düzəltmə sifətlər

Düzəltmə sifətlər, əsasən, isim və fellərdən düzəlir. Elə buna görə də sifətlər düzəlmə yoluna görə iki yerə bölünür: **isimdən** düzələn sifətlər, **feldən** düzələn sifətlər.

İsimdən sifət düzəldən şəkilçilər:

- li⁴ dadlı, duzlu, həvəsli, güllü və s.
- sız⁴ dadsız, duzsuz, həvəssiz, gülsüz və s.
- i⁴ badamı, qəhvəyi, gümüşü, armudu və s.
- i(vi) tarixi, tibbi, hərbi, inqilabi, tərbiyəvi və s.
- cıl⁴ zarafatçıl, ölümcül, yuxucul, işçil və s.
- dakı² ağacdakı, həyətdəki, irəlindəki və s.

Feldən sifət düzəldən şəkilçilər:

- ağan²; qaçağan, güləyən və s.
- ar² (r) axar (su), oxşar (hadisə) və s.
- qan² çalışqan, döyüşkən və s.
- ğın⁴ azğın, əzgin, vurğun, düzgün (sonu cingiltili samitlərlə bitən fellərə qoşulur) və s.
- qın⁴ satqın, kəskin, tutqun, küskün (sonu kar samitlə bitən fellərə qoşulur) və s.
- ıq⁴, açıq, söküük, uçuq və s.

Mürəkkəb sifətlər

Mürəkkəb sifətlər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranan sifətlərdir. Mürəkkəb sifətlər bitişik və ya defislə yazılır: enlikürək, gözəl-göyçək, bıgıburma, şirin-şirin və s. Bu cür sifətlərin yaranma yolları müxtəlifdir:

1. Sadə sifətlə sadə ismin birləşməsi ilə: şirindil, qarayaxa;
2. Bir sadə və bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə: enlikürək, məqsədyönlü;

3. İki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: soyuqqanlı, açıqürəkli;
4. Mənsubiyyət şəkilçili sözlün iştirakı ilə: ürəyiaçıq, sözübütöv;
5. Sadə və ya düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: qırıq-qırıq, qara-qara;
6. "ba" və "a" bitişdiricilərinin köməyi ilə: cürbəcür, növbənöv, rəngarəng;
7. Biri və ya heç biri ayrılıqda işləmə bilməyən sifətlərin birləşməsi ilə: əzik-üzük, dəlmə-deşik;
8. Yaxın və ya əks mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə: güllü-çiçəkli, qocalı-cavanlı;
9. "Qeyri" sözü və sifətin birləşməsi ilə: qeyri-müəyyən, qeyri-insani.

Sifətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun dərəcə bildirməsidir. Əşyalar əlamət və keyfiyyət azlığı və çoxluğu ilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də əşyaların əlamət və keyfiyyəti nisbi olaraq üç dərəcə üzrə müəyyənləşdirilir:

Azaltma dərəcəsi	Adi dərəcə	Çoxaltma dərəcəsi
göytəhər	göy	gömgöy

1. Sifətin adi dərəcəsi

Sifətin adi dərəcəsi əşyanın keyfiyyət və ya əlamətinin normada olduğunu bildirir. Azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcə əsasında formalaşır: sarı, yaşıl, qırmızı, kiçik. Adi dərəcənin xüsusi şəkilçisi yoxdur.

Heç də bütün sifətlər dərəcənin morfoloji əlamətini qəbul edə bilmir, həmişə adi dərəcədə olurlar:

- Düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin əksəriyyəti: duzlu, sınıq, süzgün, daxili, güləyən, qaraqaş, qaragöz, qaraqabaq və s.
- Bəzi sadə sifətlər: kal, qalın, mehriban, kar, ağır, kobud
- Alınma sifətlərin bir çoxu: etnik, fizioloji, tibbi.

2. Sifətin azaltma dərəcəsi

Sifətin azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən, yəni normadan az olduğunu bildirir. Bu üsulla yaranan sifətlər formaca dəyişir, yəni adi dərəcədə olan sifətlərə şəkilçilər artırılır: qaraşın, sarışın, uzunsov, dəlisov, sarımtıl, ağmtıl

Sintaktik üsulla azaltma dərəcəsi təhər, kəm, ala, açıq sözlərinin köməyi ilə düzəlir. Təhər və kəm sözləri ilə düzələn sifətlər bitişik, ala və açıq sözü ilə düzələnələr defislə yazılır.

3. Sifətin çoxaltma dərəcəsi

Əlamətin adi dərəcədən çox olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir:

Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla yaranır:

I.Morfoloji üsulla:

a)Adi dərəcədə olan sifətin sonuna -ca² şəkilçisi artırmaqla: zorbaca, yaxşıca. **İstisna:**

balaca adi dərəcədədir.

b)Adi dərəcədə olan sifətin əvvəlinə onun ilk hecası artırılır, lakin bu zaman hecanın son samiti m, p, r, s samitlərindən biri ilə əvəz olunur: Əgər həmin heca saitlə bitirsə, bu samitlərdən biri sadəcə olaraq hecaya qoşulur: gö-m-göy, do-s-doğma, qı-p-qırmızı, tə-r-təmiz. **Ağappağ** sözü bu üsulla yaransa da, göründüyü kimi, bir az fərqlidir.

2. Sintaktik üsulla

Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə **lap, daha, ən, olduqca** ədatları, **tünd** sözü və ya **düm** hissəciyi artırılır: ən gözəl, lap qırmızı, tünd-göy, dümağ.

Sual 18.Sifətin cümlədə rolu nədən ibarətdir?

Sifətin cümlədəki birinci sintaktik vəzifəsi izah etdiyi sözdən əvvəl gəlməsi-təyin olmasıdır, lakin bəzən elə olur ki, sifət isimləşərək həm ismin, həm də sifətin vəzifələrini daşıyır:

Sifət təyin kimi: **Bayağı** (necə?) mahnı

Sifət xəbər kimi: Mənim dostum **üzgündür**. (necədir?)

Sifət mübtədə kimi: **Qoca** (kim?) birdən dilləndi.

Sifət tamamlıq kimi: **Arxadakını** (hansı?, nəyi?)mən aparacağam.

Sifət zərf kimi: **Sənsiz** (necə) yaşaya bilmirəm.

Bəzən sifətlər cümlədə ismin rolunda çıxış edə bilər. Bu zaman sifət sifətə məxsus xüsusiyyətlərini itirərək isimləşir, amma morfoloji baxımdan sifət olaraq qalır: Gözəl qızlar, gözəllər. Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətlərini itirir:

1. Əlamət və ya keyfiyyət bildirməsini;
2. Sifətin suallarına cavab verməsini;
3. Təyin olma xüsusiyyətini;
4. İsimdən əvvəl gəlmə xüsusiyyətini.

Sifət isimləşərkən aşağıdakı xüsusiyyətləri qazanır:

1. Ad bildirmək: **İgid gəldi**.
2. Cümlənin mübtədə və tamamlığı olmaq: **Dahilər** yanılırlar. **Dəlidən ağıllı** söz.
3. Hallanır: **şirin, şirinin, şirinə, şirini, şirində, şirindən**
4. Cəmlənir: **cavanlar, yaxşılar**

Mənsubiyyətə görə dəyişmək: **qaragözüm, qaragözün**. İsimsiz işlənmə xüsusiyyətini: **oğrular, dəlilər**.

QEYD: Ümumiyyətlə, sifət aid olduğu isimsiz işlənərsə, isimləşmiş hesab edilir. İstisna olaraq, birbaşa xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin xəbəri olduqda isimləşməyə də bilər: Bizi xilas edən bu igiddir (kimdir?)-İsimləşmişdir. Mənim dostum igiddir (necədir)-

cümləsində isə dostun keyfiyyəti vurğulandığı üçün isimləşmiş hesab edilmir. Lakin sifət ismə aid şəkilçidən sonra xəbər vəzifəsində çıxış edərsə, isimləşmiş sifət hesab olunur. Məs.: Bunlar bizim *qəhrəmanlardır*. Sifət isimləşsə belə, morfoloji təhlil zamanı sifət kimi götürülür. Azaltma və çoxaltma dərəcəsinin şəkilçilərini qəbul etmiş sifətlər sadə sifətlərdir.

Sual 19. Say haqqında ümumi məlumat yazın.

İsim əşyanın adını, sifət isə onun əlamətini bildirir. Əşyanın miqdarını və ya sırasını da əsas nitq hissəsi olan say bildirir. Say neçə?, nə qədər? neçənci? suallarına cavab verir.

Sayla sifət arasındakı oxşar cəhətlər: Hər ikisi isimlə bağlı olur: **igid oğul, beş uşaq.**

Hər ikisi isimdən əvvəl gəlir: **igid oğul, beş uşaq.**

- Hər ikisi isimləşə bilir: **igidlər, beşincilər.**
 - Hər ikisi ədatla işlənə bilir: **lap gözəl, lap çox.**
 - Hər ikisi, əsasən, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir: *yaxşı adam, üç rəng*
 - Hər ikisi quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.
 - Hər ikisi "hansı?" sualına cavab verə bilir: *Birinci (hansı?) adam, bugünkü (hansı?) hadisə*
- Qeyd:** Əgər isim eyni zamanda həm say, həm də sifətlə işlənersə, o zaman say sifətdən əvvəl işlənilir: **üç böyük bina.**

Sayla sifətin fərqli cəhətləri:

- Say əşyanın miqdarını, sifət əşyanın əlamətini bildirir.
- Düzəltmə say, əsasən, saylardan, düzəltmə sifət isə müxtəlif nitq hissələrindən yaranır.
- Saylardan sonra gələn isimlər, adətən, cəmlənə bilmir (10 adam), sifətdən sonra gələn isimlər isə cəmlənə bilir (özəl insanlar).

Sual 20. Sayın quruluşca və mənaca növləri barədə məlumat yazın .

Saylar quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə saylar yalnız bir kökdən ibarət olur: beş, az, xeyli, çox, üç.

Düzəltmə saylar isə -inci⁴, -lu, -acıq, -larca², -larla² şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir:

Məsələn: birinci, yüzlərlə, minlərcə, çoxlu, azacıq.

Mürəkkəb saylar yazılışına görə iki cür olur:

- 1. defislə yazılanlar:** üç-dörd, əlli-altmış
- 2. ayrı yazılanlar:** ikidə bir, on beş, bir qədər

Sayların mənaca aşağıdakı növləri var:

I Miqdar sayları

Miqdar sayları mənaca üç yerə bölünür: **müəyyən miqdar sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları.**

1. Müəyyən miqdar sayları:

- Əşyanın konkret sayını bildirir. beş bina.
- Müəyyən miqdar sayı, adətən, neçə? nə qədər?suallarına cavab verir.
- Quruluşca sadə və mürəkkəb (tərkibi) olur: beş, üç, on beş, əlli iki.
- Dilimizdə quruluşca sadə olan 23 miqdar sayı var.
- Müəyyən miqdar sayından sonra gələn isim həmişə təkdə olur: iki kompyuter, bir vərəq.
- Müəyyən miqdar sayı yazıda həm rəqəmlə (5), həm də hərflə (beş) yazıla bilər.
- Müəyyən miqdar sayı ilə isim arasında çox vaxt numerativ sözlər işlənir: beş nəfər kişi, üç baş qoyun, iki dənə kitab, üç sap mirvari. Bu nümunələrdə nəfər, baş, dənə, sap sözləri numerativ sözlərdir. Aşağıdakı sözlər də numerativ söz kimi işlənə bilər: *tikə, ədəd, çimdik, stəkan, otaq, cüt, dəst, qab vedrə, kilo, qram, metr, litr, top, vaqon, göz, kasa, sap* və s.

2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları

- Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın təxmini miqdarını bildirir və yalnız nə qədər? sualına cavab verir. Məs: *az, çox, bir az, bir qədər, bir sıra, az-çox, çoxlu, azacıq, minlərlə, yüzlərcə, xeyli, beş-altı, bir çox* və s.
 - Qeyri-müəyyən miqdar sayları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur: *az, azacıq, üç-dörd.*
 - *Az, çox* sayları ədatla işlənə bilər: *ən az məşın, lap çox insan.*
- Bir sıra, bir çox saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur: *bir çox məktəblər.*
- *Çox, onlarla, yüzlərcə* saylarından sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər: *onlarla müəllim, onlarla müəllimlər.*

Yerdə qalan qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isim həmişə təkdə olur.

3. Kəsr sayları

Kəsr sayları tamın hissəsini və ya tam və hissəni bildirir: üçdə bir, üç tam onda dörd.

- Kəsr sayları nə qədər?, neçə hissə? suallarına cavab verir.
- Bu saylar müəyyən miqdar sayları və -da² hal şəkilçisinin köməyi ilə yaranır.
- Kəsr sayları, adətən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir.
- *Qeyd: Kəsr sayları rəqəmlərlə yazılanda vergüldən də istifadə olunur: 3,5*

II Sıra sayları

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir: birinci sinif, axırıncı mərtəbə.

- Sıra sayları, əsasən, neçənci?, mətndə isə bəzən də hansı? sualına cavab verir.
- Sıra saylarından sonra gələn isim cəmdə də ola bilər, təkdə də: 10-cu sinif, 10-cu siniflər.
- Sıra sayları, əsasən, müəyyən miqdar saylarına, **əvvəl, axır, son** zərflərinə və **filan** əvəzliyinə -inci⁴ şəkilçisi artırmaqla yaranır: ikinci, axırıncı, sonuncu. Sonu saitlə bitən sözlərdə -nci⁴ kimi yazılır: yeddinci, altıncı. Sıra saylarının müxtəlif yazı formaları var: birinci; 1-ci; I; 1.; 1)

Sual 21. **Felin təsriflənən formaları, əmr və xəbər şəkilləri barədə məlumat yazın.**

Fellər iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təsriflənən formalar. 2. Təsriflənməyən formalar.

Felin şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişən formalarına təsriflənən formalar deyilir. Felin təsriflənən formalarına felin şəkilləri daxildir.

Felin şəkilləri danışan şəxsin görülən işə münasibətini bildirir. Danışanın münasibətinə görə işin icrası: a) tələb oluna bilər, b) arzu edilə bilər; c) vacib sayılır; d) müəyyən şərtlə bağlı olur; e) müəyyən bir vaxtda müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilə bilər və s. Bütün bunlar fel şəkillərinin məzmununu təşkil edir. Dilimizdə felin 6 şəkli vardır: 1) əmr şəkli, 2) xəbər şəkli, 3) arzu şəkli, 4) lazım şəkli, 5) vacib şəkli, 6) şərt şəkli.

Əmr, xahiş, məsləhət, təklif, nəsihət və s. bildirən fel şəklinə *felin əmr şəkli* deyilir. Əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. O, felin kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçilərini (II şəxsin təkindən başqa) artırmaqla düzəlir. Məs: *qal -ım, qal, qal -sın, qal- aq, qal-ın, qal-sın(lar)* və s.

Əmr şəkli zamanlara görə dəyişmişdir. Amma felin bu şəklinin məzmununda **indiki** yaxud **gələcək zaman** anlayışı olur.

Felin xəbər şəkli işin nə zaman və neçənci şəxs tərəfindən həyata keçirildiyini (və ya keçirilmədiyini) bildirir. **Felin xəbər şəklinin xüsusi qrammatik əlaməti olmur, zaman və şəxs şəkilçiləri** ilə düzəlir. Yəni xəbər şəklində fellər zamana və şəxsə görə dəyişir. Dilimizdə felin üç zamanı var: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar. Keçmiş zaman iki cür olur: **şühudi keçmiş** və **nəqli keçmiş**.

Şühudi keçmiş hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qətiyyətlə bildirir və $-dı^4$ şəkilçisi ilə düzəlir. İşin neçənci şəxs tərəfindən yerinə yetirildiyini göstərmək məqsədilə fellərə müvafiq şəxs şəkilçiləri artırılır. Məs: *tut-du-m, tut-du-n, tut-du, tut-du-q, tut-du-nuz, tut-du-lar* və s.

Nəqli keçmiş zaman keçmişdə icra edilmiş iş, hərəkət haqqında nəql etmək yolu ilə məlumat verir. Nəqli keçmiş zaman $-miş^4$ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: *yaz-mış-am, yaz-mış-san, yaz-mış-dır; yaz-mış-ıq, yaz-mış-sınız, yaz -miş-lar* və s. Şifahi nitqdə II şəxsin təkində və cəmində $-miş^4$ şəkilçisinin son samiti düşür. Məs: *sat-mış-san* əvəzinə *sat-mu-san, sat-mış-sınız* yerinə *sat-mu-sınız*. Nəqli keçmiş II və III şəxsdə $-ib^4$ şəkilçisi vasitəsilə də əmələ gəlir. Məs: *al-ib-san, al-ib-(dır), al-ib-sınız, al-ib-lar*.

İndiki zaman hərəkətin söhbət gedən vaxt icra edildiyini bildirir. İndiki zaman fellərə $-ır^4$ şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs.: *yaz-ır, qorx-ur, və s.* Fellər indiki zamanın inkarına görə dəyişəndə inkar şəkilçisinin ($-ma, -mə$) saiti düşür. Məs: *bil-m-ir-əm, gör-m-ür*.

Gələcək zaman işin gələcəkdə icra ediləcəyini bildirir. İki cür olur: qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək.

Qəti gələcək zaman felə $-acaq^2$ şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs: *qalacağam, qalacaqsan, qalacaq, qalacağın, qalacaqsınız, qalacaqlar.* $-Acaq^2$ şəkilçili felə saitlə başlayan şəxs şəkilçiləri artırıqda **q** samiti **ğ, k** samiti isə **y** samitinə keçir; məs.: *ya-tacağam, siləcəyəm* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman felə $-ar^2$ şəkilçisini artırmaqla düzəlir, məs.: *tap-ar, bil-ər* və s. Fellər qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı üzrə dəyişdikdə inkar şəkilçisinin saiti

düşür. II və III şəxsdə isə **r** səsi **z** səsinə keçir. Məs.: *dur-m-ar-am* (I şəxs), *dur-m-az-san* (II şəxs), *dur-m-az* (III şəxs).

Sual 22. Felin arzu, vacib, lazım və şərt şəkilləri barədə nə bilirsiniz?

Felin arzu şəkli işin gələcəkdə icrasının arzu edildiyini bildirir. Arzu şəkli felə --a² şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Məs: *yaz-a-m*, *yaz-a-san*, *yaz-a*, *yaz-a-q*, *yaz-a-sınız*, *yaz-a-lar*. Fel saitlə qurtararsa, şəkilçinin əvvəlinə **y** samiti əlavə edilir, məsələn: *saxla-ya*, *gözlə-yə*. Arzu şəklində feldən əvvəl çox vaxt **gərək**, **kaş** sözlərindən biri işlədilir, məsələn: *gərək (kaş) bil-ə-m*, *gərək (kaş) gəl-ə-siniz* və.

Arzu şəklinin şəkilçisi ilə felin əmr şəklinin I şəxs cəminin şəxs şəkilçisi --aq; -ək bəzən cümlədə qarışdırılır. Bunları yalnız cümlənin üslubundan müəyyən etmək olar. **Kaş oxu-y-a-q**: burada **-a** arzu şəklinin şəkilçisi, **-q** isə xəbərlik şəkilçisidir, **gəl oxu-y-aq** sözündə isə **-aq** birbaşa xəbərlik şəkilçisidir.

Felin vacib şəkli gələcəkdə icra ediləcək işin zəruriliyini, vacibliyini bildirir. -**malı**² şəkilçisi ilə düzəlir, şəxs sonluqları qəbul edərək şəxsə görə dəyişir. Məsələn: *dinlə-məli-yəm*, *dinlə-məli-sən*, *dinlə-məli-dir*, *dinlə-məli-yik*, *dinlə-məli-siniz*, *dinlə-məli-dirlər*.

Felin lazım şəkli icra ediləcək işin lazım olduğunu bildirir, fellərə **-ası(-yası)**² şəkilçisini artırmaqla düzəlir, müvafiq şəxs şəkilçiləri qəbul edir: *oxu-yası-yam*, *oxu-yası-san*, *oxu-yası-dır*, *oxu-yası-yıq*, *oxu-yası-sınız*, *oxu-yası-dırlar*. Lazım şəklinin inkarı **deyil** sözü ilə işlənir: *alası deyiləm*, *alası deyilsən*, *alası deyil*, *alası deyilik*, *alası deyilsiniz*, *alası deyillər*. Göründüyü kimi, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən **deyil** sözü oldu.

Felin şərt şəkli hərəkətin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir. Şərt şəkli felə **-sa**² şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir: *al-sa-m*, *al-sa-n*, *al-sa*, *al-sa-q*, *al-sa-nız*, *al-sa-lar*.

Şərt şəklində olan fellərdən əvvəl bəzən **əgər** bağlayıcısı da işlədilir, məsələn: *əgər qaçsam*, *əgər tullasan*, *əgər işləsə*.

Felin şərt şəkli müstəqil cümlənin xəbəri ola bilmir. O yalnız mürəkkəb cümlədə asılı cümlənin xəbəri olub, hərəkətin icrasını müəyyən şərtlə bağlayır. Məsələn: *Əgər oxumaq istəsən, mənim kitabımı götürərsən*.

Sual 23. Təsriflənməyən fel formalarından məsdər və onun xüsusiyyətləri barədə məlumat yazın.

Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən fel formaları **felin təsriflənməyən formaları adlanır**. Məsdər, feli sifət və feli bağlama felin təsriflənməyən formalarıdır. Təsriflənməmələrinə baxmayaraq, onlar felin təsdiq-inkar, təsirli-təsirsiz olmaq, növ bildirmək kimi bəzi əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilirlər. Felin əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, bu formalar ikinci bir nitq hissəsinin əlamətlərinə də malik olurlar. Belə ki, felin xüsusiyyətlərindən əlavə məsdər eyni zamanda ismin, feli sifət sifətin, feli bağlama isə zərfin xüsusiyyətlərini də daşıyır.

Həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərinə malik olan sözlərə məsdər deyilir. Məsdər **-maq²** şəkilçisinin (bəzən də onun qısa forması olan **-ma²** şəkilçisinin) köməyi ilə yaranır: oxumaq, gəlmək, yazmaq, gülmək və s.

Məsdərin felə aid xüsusiyyətləri:

1. Fel və ondan əmələ gələn məsdər eyni leksik məna bildirir (qrammatik mə-naları isə müxtəlif olur); məsələn, *apar* və *aparmaq* sözlərinin leksik mənalı ara-sında fərq yoxdur. Hər ikisi hərəkət bildirir.

2. Məsdər təsdiq və inkarda olur. Məsələn: *aparmaq* və *aparmamaq*.

3. Məsdər felin müxtəlif qrammatik məna növlərini bildirir. Məs.: yazmaq (məlum növ), yazılmaq (məchul növ), yazışmaq (qarşılıq növ), yazdırmaq (icbar növ).

4. Məsdər təsirli və ya təsirsiz olur: *görmək-təsirli*, *qaçmaq - təsirsiz*.

5. Məsdər də fel kimi ətrafına söz toplaya bilir, məsdər tərkibi əmələ gətirir.

Məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur, məsələn: *İdmanla məşğul olmaq sağlamlıqdır* cümləsində *idmanla məşğul olmaq* birləşməsi məsdər tərkibidir, mürəkkəb mübtədadır.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İsim kimi hallanır və mənsubiyyətə görə dəyişir. Məsdərin isim kimi hallanması: *aparmaq*, *aparmağın*, *aparmağa*, *aparmağı*, *aparmaqda*, *aparmaqdan*. Məsdərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi: (mənim) *aparmağım*, (sənin) *aparmağın*, (onun) *aparmağı*, (bizim) *aparmağımız*, (sizin) *aparmağınız*, (onların) *aparmağı*.

2. İsim kimi cümlənin mübtədası, tamamlığı ola bilər: *Oxumaq (nə?) hamı üçün faydalıdır. Oxumağı (nəyi?) sevirəm* və s.

3. III şəxsə xəbər şəkilçisi (*-dir⁴*) qəbul edib cümlədə ismi xəbər olur (feli xəbər ola bilmir). Məsələn: *Onun hobbisi üzməkdir*.

4. Qoşmalarla işləyə bilər. Məsələn: *tapmaq üçün, oxumaqdan ötrü, baxmağa görə* və s.

Xatırladaq ki, III şəxsə məsdər mənsubiyyətə görə dəyişərkən, bəzən **-maq²** şəkilçisi **-ma²** şəklinə düşür: *quşların oxu-mağ-ı* əvəzinə *quşların oxu-ma-sı* kimi işlənir.

Məsdər ismin xüsusiyyətlərini daşısa da, isim kimi cəmlənə, sifətləşə bilmir.

Sual 24. Feli sifət, onun yaranma yolları, felə və sifətə aid xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

Həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlər feli sifət adlanır.

Feli sifət düzəldən şəkilçilər bunlardır:

1. **-miş⁴** şəkilçisi vasitəsilə keçmiş zaman mənalı feli sifətlər düzəldilir, məsələn: *veril-miş* (vəd), *qazıl-miş* (torpaq), *bat-miş* (gəmi) və s.

2. Mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən **-dıq⁴** şəkilçisi hər üç şəxsin təkində və cəmində keçmiş zaman mənalı feli sifətlər düzəldir, məsələn: *axtar-dığ-ımız* (sənəd), *bil-diy-im* (iş), *gör-dük-ləri* (adam) və s.

3. **-an²** şəkilçisi vasitəsilə indiki zaman mənalı feli sifətlər düzəldilir, məsələn: *dayan-an* (adam), *gəl-ən* (qız) və s.

4.-**acaq²,-ası², -malı²** şəkilçiləri vasitəsi ilə gələcək zaman mənalı feli sifətlər düzəldilir, məsələn: *görül-əsi* (iş), *deyil-əcək* (söz), *tikil-məli* (paltar) və s.

Qeyd edildiyi kimi, feli sifətdə həm felə, həm də sifətə məxsus xüsusiyyətlər vardır.

Feli sifətin felə məxsus xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Zaman mənası bildirir: *kökəlmiş* (heyvan) - keçmiş zaman; *gələn* (adam) –indiki zaman; *görüləcəkdir* (işlər) - gələcək zaman feli sifəti.
2. Təsirli və ya təsirsiz olur: *oxuyan* (müğənni) - təsirli; *baxan* (qız) - təsirsiz.
3. Növ bildirir: *qazılan* (torpaq) - məchul növ; *görüşən* (adamlar) - qarşılıq növ və s.
4. Təsdiq və ya inkar ola bilir: *ağlayan* (körpə)-təsdiq, *ağlamayan* (körpə) inkar.
5. Ətrafına söz toplaya bilir: *dərslərindən əla qiymətlər alan* (şagird), *səliqə ilə sərəyaya düzölmüş* (uşaqlar) və s.

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri:

1. Əşyanın əlamətini bildirir: *uçan* (hansı?) quş, *ağlayan* (hansı?) körpə və s.
2. *Necə?, nə cür?, hansı?* suallarından birinə cavab olur.
3. Aid olduğı ismin əvvəlində gəlir.
4. Cümlədə təyin vəzifəsində işlənilir: ***Göröləcəkdir işlərimiz çoxdur.***
5. Xəbərlik şəkilçilərini qəbul edir və ismi xəbər olur: ***Qardaşım işləyəndir.***
6. Sifət kimi substantivləşə bilir və bu vaxt cümlədə isim kimi çıxış edərək mübtədə və ya tamamlıq olur. Məs.: ***Gələn (kim?) rəfiqəmdir. Oxuyanı (kimi?) tanıyırsan?***

Feli sifətlərlə feldən düzələn sifətləri qarışdırmaq olmaz. Feldən düzələn sifətlər felin heç bir xüsusiyyətini daşıya bilmir, yalnız sifətin əlamətlərini daşıyır. Feli sifətlər isə həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərinə malik olur. Sözüün feldən düzəlmiş sifət yox, feli sifət olduğunu onun təsirli və ya təsirsiz olduğunu yoxlamaqla, ya da inkarda işlətməklə bilmək olar.

Sifət və saylar kimi, **feli sifətlər də** bəzən substantivləşə (isimləşə) bilir. Belə halda feli sifətlər ismin xüsusiyyətlərinə malik olur: hallanır, cəmlənir, mənsubiyyətə görə dəyişir, qoşma ilə işlənə bilir və s. Məsələn: ***Yatmışları*** razı deyiləm kimsə oyatsın. ***Qaçanı*** qovmazlar. ***Yazdıqlarımı*** unutmuşam və s. Bu cümlələrdəki ***yatmışları, qaçanı, yazdıqlarımı*** feli sifətləri isimsiz işlənmüş, yəni onu əvəz etmişlər. Buna görə də həmin feli sifətlər mənsubiyyət, hal və cəm şəkilçiləri qəbul etmişdir. Isimləşmiş feli sifət necə?, nə cür? suallarına deyil, ismin suallarına cavab verir və cümlədə təyin yox, mübtədə və tamamlıq, bəzən də ismi xəbər olur. Qeyd edildiyi kimi, feli sifət isimləşdikdə qoşmalarla da işlənə bilir: *oxuyan üçün, yatmışlardan başqa* və s.

Sual 25. Feli bağlama haqqında məlumat yazın.

Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır.

Feli bağlamannın felə aid xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Leksik mənaca hərəkət bildirir.
2. Təsirli və ya təsirsiz olur: *görüb* (təsirli), *baxdıqca* (təsirsiz) və s.
3. Təsdiq və ya inkarda olur: *alandadır, almayanda* və s.

4. Feli müxtəlif qrammatik məna növlərində ola bilər: *gəlincə* (məlum), *yazılıb* (məchul), *geyinərkən* (qayıdış), *sildirərək* (icbar), *yazışanda* (qarşılıq).

5. Ətrafına söz toplaya bilər: *təbiətin xoş mənzərəsini seyr etdikcə* və s.

Feli bağlamanın zərfə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Hərəkətin tərzini, zamanını, səbəbini bildirir: *Uşaq qaçaraq (necə?) gözdən itdi. Evə gələndə (nə zaman?) çörək alarsan. Düşmən qorxub (nə səbəbdən?) geri çəkildi.*

2. Zərfin suallarına cavab ola bilər.

3. Əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlənin zərfliyi olur.

Feli bağlama şəkilçiləri:

1) **-ib⁴**. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) İşin əsas feldəki işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir: *Bağban bağdakı işlərini bitirib, (nə zaman?) əllərini yumağa getdi.*

b) Əsas feldəki hərəkətin tərzini bildirir: *Qoca bardaş qurub (necə?) oturmuşdu..*

c) Əsas feldəki hərəkətin səbəbini bildirir: *Uşaq anasından qorxub (niyə?) çarpayının altında gizləndi.*

2) **-araq²**. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar mənasına görə **-ib⁴** şəkilçili feli bağlama-larla oxşardır, məsələn: *Ana otağa girərək, körpənin üstünü örtüdü* və s.

3) **-a²**. Bu şəkilçi təkrar olunan fəle qoşulur və onunla düzələn feli bağlamalar, əsasən, hərəkətin icra tərzini bildirir. Məsələn: *Uşaqlar qaça-qaça həyatə doluşdular. Əsgər təhlükəni bilə-bilə irəliyə atıldı.*

4) **-madan²**. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar hərəkətin zamanını, bəzən də tərzini bildirir, məsələn: *Dərsini hazırlamadan oynamağa getmə. Qatar heç bir stansiyada dayanmadan gedirdi.*

Aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar isə daha çox hərəkətin zamanını, yəni işin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir:

-anda²: alanda, gələndə, işləyəndə və s.

-dıqda²: aldıqda, gəldikdə, işlədikdə və s.

-arkən²: alarkən, gələrkən və s.

-dıqca⁴: aldıqca, gəldikcə və s.

-inca⁴: alınca, gəlincə və s.

-ar², -maz²: gələr-gəlməz, çatar-çatmaz və s.

Feli bağlama digər sözlərlə əlaqəyə girərək feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Feli bağlama tərkibi həmişə cümlənin mürəkkəb üzvü olur və bir sintaktik suala cavab verir. Məsələn: *Adil gözünü bir nöqtəyə zilləyib xəyala dalmışdı. Onlar vaxtında gəlib çatmadıqda bütün planlarımız pozuldu.* Feli bağlamalar və feli bağlama tərkibləri cümlədə, bir qayda olaraq, zərflik kimi çıxış edir. Feli bağlama cümlənin **həmcins xəbəri olduqda** ondan sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: *Ana bazara gedib, ərzaq malları aldı.*

Sual 26. Zərf, onun məna növləri və başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi barədə yazın.

Zərf hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edən nitq hissəsidir. Zərf cümlədə, əsasən, felə aid olaraq, onun tərzini, zamanını, yerini və miqdarını bildirir. *Məs.: yaxşı danışır, çox oxuyanda, yuxarı getmək, dünən gələn və s.* Zərflər necə? nə cür? nə zaman? haçan? nə vaxt? hara? nə qədər? suallarından birinə cavab verir, həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən (məsdər, feli sifət, feli bağlama) fellərlə işlənir. Məsələn: ***Dünən bizə gəldi; Mən indi getməliyəm kimi cümlələrdə zərf təsriflənən fellərə, dəfələrlə demək, asta-asta gələndə, cəsarətlə danışan*** birləşmələrində isə təsriflənməyən fellərə aiddir.

Hərəkəti izah etmə cəhətindən asılı olaraq zərflər müxtəlif mənə növlərinə bölünür: 1) tərzi-hərəkət zərfi, 2) zaman zərfi, 3) yer zərfi, 4) miqdar zərfi.

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərzini bildirir, **necə? nə cür?** suallarına cavab verir. Məsələn: *O, sənə təəccüblə baxırdı. Akif inadla susurdu. Cavad hiylə-gərcəsinə gülümsəyirdi.*

Tərzi-hərəkət zərfləri bəzən hərəkətin keyfiyyətini də ifadə edə bilər. *Məs.: gözəl danışmaq, yaxşı bilmək və s.*

Zaman zərfi hərəkətin icra olunduğu (yaxud icra olunmadığı) zamanı bildirir, **nə zaman? haçan?** suallarına cavab verir. *Dünən, indi, sabah, bayaq, sonra, gec, tez, hələ, yenə* və s. zaman zərfləridir. *Məs.: Mən hələ də kitabı ala büməmişəm. Yenə göy üzünü duman büriyüb.*

Yer zərfləri hərəkətin icra olunduğu (yaxud icra olunmadığı) yeri bildirir. *Aşağı, yuxarı, irəli, geri, ora, bura, yaxın, uzaq, sağ, sol* sözləri yer zərfləridir. Bu sözlərin çoxu yönlük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işləndikdə də yer zərfi olur. Yer zərfləri **hara?, haraya?, harada?, haradan?** suallarına cavab verir. *Məs.: Əsgərlər irəli yüyürdülər. İçəri cavan bir oğlan daxil oldu. Uşaqlar geri döndülər.*

Miqdar zərfləri hərəkətin miqdarını və ya dərəcəsini bildirir, **nə qədər?** sualına **cavab olur:** *az, çox, azacıq, birə-iki, birə-beş, qismən* və s. sözlər miqdar zərfləridir. Məsələn: *Uşaqlar bu gün çox (xeyli) çalışdılar. Müəllim bunu bizə dəfələrlə demişdi. Qoca bir qədər dincəldi.*

Dilimizdəki zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələri ilə ortaq sözlərdən ibarətdir. Belə sözlər cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq isim və zərf, sifət və zərf, say və zərf, qoşma və zərf kimi işləyə bilər:

1. **Gecə, gündüz, axşam, səhər** sözləri cümlədə **nə?** sualına cavab verdikdə **isim, nə za-man?** sualına cavab olduqda isə **zaman zərfi** vəzifəsini daşıyır. *Məs.: “Gecə (nə?) gündüzdən (nədən?) sərini olur”* cümləsində **gecə, gündüz** sözləri isim, *“Kəndə gecə (nə zaman?) çatdıq”* cümləsində isə zərfdir.

2. **Yaxşı, pis, açıq, gözəl, cəld** və s. sözlər həm **sifət**, həm də **tərzi-hərəkət zərfi** ola bilər. *Məs.: Açıq (hansı?) qapı bizimkidir — sifət; Mənimlə açıq (necə?) danış — zərf.*

Belə sözlər əşyanın əlamətini bildirdikdə sifət, felə aid olduqda isə zərf olur. Bundan əlavə, sifət hansı sualına da cavab verə bildiyi halda, zərf bu suala cavab olmur.

3. **Az, çox, xeyli, bir qədər, az-çox, bir az** və s. bu kimi sözlər ismə aid olduqda **say**, felə aid olduqda isə **miqdar zərfi** vəzifəsində işlənir. *Məs.: Otaqda az uşaq var—say; Bu gün az işlədik—zərf.*

4. **Əvvəl, sonra** sözləri müstəqil suala cavab verdikdə **zərf**, ayrılıqda suala cavab verə bilmədikdə isə qoşma olur. Qoşma kimi bu sözlər çıxışlıq halda olan sözlərə qoşularaq, ikisi

birlikdə bir cümlə üzvü, yəni zərflik olur. Məsələn: **Əvvəl** (nə zaman?) *düşün*, **sonra** (nə zaman?) *danış* — **zərf**; **Səndən əvvəl** (nə zaman?) *də bu sualı mənə vermişdilər* — **qoşma**.

Sual 27. Qoşmalar barədə məlumat yazın.

İsmin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşularaq müəyyən mənə çaları yaradan köməkçi nitq hissəsinə **qoşma** deyilir. Qoşmanı başqa köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olmasıdır. Qoşmaların hamısı quruluşca sadə olur.

İsmin halları ilə işlənməsinə görə qoşmalar aşağıdakı qruplara bölünür:

1. **Adlıq və yiyəlik** halla işlənən qoşmalar: üçün, ilə (-la²), qədər, kimi, tək, -ca², üzrə (**üzrə** yalnız adlıq halla işlənir);
2. **Yönlük halla** işlənən qoşmalar: qədər, kimi, -dək, tərəf, sarı, doğru, qarşı, -can², görə, aid, dair, əsasən, xas;
3. **Çıxışlıq halla** işlənən qoşmalar: əvvəl, qabaq, sonra, bəri, başqa, savayı, qeyri, ayrı, ötrü, özgə.

Qoşmalar sözlərə qoşularaq aşağıdakı mənə çalarını yaradır:

1. **İlə (-la²)** qoşması **adlıq** halda olan isimlərə və **yyiyəlik** halda işlənən əvəzlilərə qoşularaq, **birgəlik**, **vasitə** mənəsi bildirir. Məs.: *Arzu ilə imtahanə hazırlaşıyıq. Səninlə işim var. Telefonla danışıram.*
2. **Kimi, qədər, tək, ca²** qoşmaları **adlıq** hallı isimlər və **yyiyəlik** halda olan əvəzlilərlə birlikdə **bənzətmə**, **müqayisə** mənəsi yaradır: *Təyyarə quş kimi uçurdu. Səni heç kəs mənəmtək sevə bilməz.*
3. **Üçün** qoşması da **adlıq və yiyəlik** hallı sözlərlə işlənərək **səbəb**, **məqsəd** mənəsi əmələ gətirir: *Kitabı Əli üçün gətirmişəm. Sənin üçün darıxıram.*
4. **Kimi, qədər, -dək, can²** qoşmaları **yönlük** halda işlənən sözlərə qoşulduqda **məsafə**, **bəzən də zaman** mənəsi bildirir. Məs.: *evə kimi, kəndəcən, səhərə qədər* və s.
5. **Sarı, tərəf, doğru, qarşı** qoşmaları **yönlük** halda olan sözlərə artırıldıqda **istiqlamət** mənəsi ifadə edir: *bağa tərəf, küləyə qarşı, evə doğru, kəndə sarı* və s.
6. **Dair, aid, xas, məxsus** qoşmaları **yönlük** hallı sözlərlə işlənərək **aidlik** bildirir: *Sənə aid kitabları apar. Konfransda fəlsəfəyə dair mühazirələr dinləndi.*
7. **Görə, əsasən** qoşmaları da **yönlük** hallı sözlərə qoşularaq **istinad** mənəsi əmələ gətirir: *Qərara əsasən onlara güzəşt ediləcək. Direktorun tapşırığına görə şöbədə yoxlama aparırıdım. Görə* qoşması **səbəb**, **məqsəd** mənəsi da bildirir: *Bura sənə görə gəlmişəm.*
8. **Əvvəl, qabaq, sonra, bəri** qoşmaları **çixışlıq** halda olan sözlərə artırılıraq **zaman** mənəsi ifadə edir. Məs.: *Mən Orxandan sonra (əvvəl, qabaq) gəldim. 2007-ci ildən bəri ölkəmizdə çoxlu dəyişikliklər baş verib.*
9. **Başqa, savayı, özgə, qeyri, ayrı** qoşmaları **çixışlıq** halda işlənən sözlərlə birlikdə **fərqləndirmə** mənəsi əmələ gətirir: *Nərgizdən başqa (qeyri, savayı, özgə) heç kəsdərsi öyrənməmişdi.*
10. **Ötrü** qoşmaları **çixışlıq** hallı sözlərə qoşularaq, **səbəb**, **məqsəd** mənəsi yaradır: *Ana uşaqlarından ötrü özünü oda-közə atar.*

Qoşmalardan **-tək,- dək,- can², - ca²** qoşulduğu sözlərə bitişik yazılır. **İlə** qoşması həm bitişik (-la, -lə şəklində), həm də ayrı yazılır. Qalan qoşmalar qoşulduğu sözlərdən ayrı yazılır.

Qoşmalar içərisində başqa nitq hissələri ilə ortaq sözlər vardır. **Tərəf** sözü **isim və qoşma** kimi işlənə bilər. Məs.: Bu **tərəf** şərkdir (isim). **Sağa tərəf** get (qoşma).

Doğru, qabaq sözləri **sifət, zərf və qoşma** kimi işlənir: **Qabaq** sıralar boşdur (sifət). **Qabağa** bax (zərf). **Bizdən qabaq** gələn yoxdur (qoşma).

Sarı sözü **sifət, fel və qoşma** kimi işlənir: **Sarı** qələmi mənə ver (sifət). Yaramı **sarı** (fel). Maşın **mənə sarı** gəlirdi (qoşma).

Sual 28. Bağlayıcıların növləri və bağlayıcılarda vergülün işlədilməsi qaydaları hansılardır?

Bağlayıcı – **cümlə üzvləri və ya cümlələr** arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir. Sintaktik funksiyasına görə bağlayıcılar iki yerə bölünür: **tabesizlik bağlayıcıları, tabelilik bağlayıcıları.**

Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir, başqa sözlə, sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlələrin isə tərkib hissələrini əlaqələndirir.

Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır.

Tabesizlik bağlayıcıları bərabərhüquqlu tərəflər, tabelilik bağlayıcıları isə biri müstəqil, o biri asılı olan tərəflər arasında işlənir.

Tabesizlik bağlayıcılarının aşağıdakı qrammatik mənə növləri var:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (-la²). *Həsən və Akif kəndə gedəcəklər. Onun getməyi ilə qayıtmağı bir oldu.*

İlə bağlayıcısı yalnız bəzi həmcins üzvləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Həmcins xəbərlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənir.

İlə sözü həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənə bilər. Bağlayıcı kimi işlənəndə onu və bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət. *Mən danışmışdım, o isə qulaq asmırdı. Məlik bunu bildi, amma özünü bilməməzliyə vurdu.*

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə də. *Gah danışır, gah gülmür. İstər bəstəkar ol, istər rəssam ol.*

4.İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, hətta, habelə, həmçinin, -da². *Meşələrdə ağcaqayın ağacları da əkməmişdilər. Hamı, hətta Cahən xala da məclisə gəlmişdi.*

5. İnkərlilik bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki. *Nə yardan doyur, nə əldən qoyur.*

6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, məsələn. *Bakının zəngin sərvəti, yəni nefti var. O, bir çox şairlərin, məsələn, Füzulinin şeirlərini əzbər bilir.*

Tabelilik bağlayıcılarının mənəca növləri bunlardır:

1. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki. Məs.: *Evə gəlib çatmışdıq ki, işıqlar söndü. Hamı narazı idi, belə ki, müdirlə dil tapa bilmirdilər.*

2. Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, buna görə də, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki və s. Məs.: *Oxumadım, çünki vaxtım yox idi. Mən təyinatımı kəndə aldım, ona görə ki orada müəllimə ehtiyac var.*

3. Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s. Məs.: *Hərçənd dünyanı qadınlar idarə edirlər, lakin tarixçilər ancaq kişilərin adını bilirlər (Henrix Heyne).*

4. Şərt bağlayıcıları: əgər, hərəgah, madam ki, indi ki, yoxsa, bir halda ki və s. Məs.: *Əgər sinəmizlə cəbhə yarmasaq... Madam ki gəlmir, demək, bizi saymur.*

Cümlədə təkrarlanan **həm, ya, gah, nə** və s. bağlayıcılardan əvvəl (birincidən başqa) vergül işarəsi qoyulur. Məs.: *O həm oxuyur, həm də işləyirdi.*

Amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur. Məs.: *Göy guruldadı, amma yağış yağmadı.*

Təkrarlanan **da, də** bağlayıcısından sonra (axırıncıdan başqa) vergül qoyulur: *Tatar da, özbək də, uyğur da türkdilli xalqlardır.*

Mürəkkəb cümlələrdə işlənən **çünki, ona görə ki, ona görə də** və s. bağlayıcılarından əvvəl vergül qoyulur: *Körpə heç cür sakitləşmirdi, çünki qulağı ağrıyırdı.*

Ki bağlayıcısı həmişə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir, ayrı yazılır, ondan sonra vergül qoyulur.

Sual 29. Ədatların məna növləri və onların başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi barədə qısa məlumat yazın.

- **Ədat sözlərin və cümlələrin təsir qüvvəsini artıran köməkçi nitq hissəsidir.**
- *Məgər bunu sizə deməmişdik?*- cümləsində məgər ədatı bütövlükdə cümlənin təsir gücünü artırır. *Sən ki belə deyildin* cümləsində *ki* ədatı *sən* sözünün təsir gücünü artırır.
- Ədatlar söz və ya cümlələrin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi üçün onları cümlədən çıxarsaq, mənada ciddi dəyişiklik baş verməz, həmin məna yalnız bir qədər zəifləyə bilər. *Ən gözəl qız gəlsin -Gözəl qız gəlsin.*
- Ədatların qrammatik mənası söz və cümlələrin təsir gücünü artırmağa xidmət etməsidir.

Ədatların mənacə növləri aşağıdakılardır:

1. Qüvvətləndirici ədatlar: ən, lap, daha, axı, hətta, artıq, -ca², da, də, ha, düz bir, ki, necə, nə, belə, olduqca, hələ. Məs.: *Lap başımı itirmişəm. Sən bunu desən belə, heç kəs razı olmayacaq. Deməlisən ha.*

2. Dəqiqləşdirici ədatlar: elə, məhz, əsl. Məs.: *Elə mən də bunu istəyirdim. Əsl mən deyəndir. Məhz Oqtay bu rolu oynaya bilər.*

3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: ancaq, təkcə, tək, bircə, yalnız, bir. Məs.: *Məsələdən yalnız mən xəbərdar idim. Ancaq sən ona kömək edə bilərsiniz.*

4. Sual ədatları: bəs, məgər, bəyəm, yəni, -mi⁴, ki. Məs.: *Yəni sən heç atanı düşünürsən? Məgər belə də iş olar? Bəs mən bunu niyə bilmirəm?*

5. Əmr ədatları: di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, -sənə². Məs.: *Almayın hal Bax, gözləsin ha. Gəl belə edək və s.*

6. **Arzu ədatları: kaş, gərək, kaş ki, tək, bəri, bircə, bir.** Məs.: *Təki sən səsə məni. Kaş ki səni görəydim. Bircə yaz tez gəlsəydi.*
7. **Təsdiq və inkar ədatları: hə, yox, bəli, xeyr, heç, əsla.** Məs.: *Hə, mən razıyam. Heç elə şey yoxdur və s.*

Ədatların digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi barəsində danışarkən qısaca onu deməliyik ki, ədatların bəziləri başqa nitq hissələri ilə omonim olur. Belə hallarda bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun cümlədəki roluna, məna və vəzifələrinə fikir vermək lazımdır.

- 1. nə, ki, da, də, ancaq, hətta, yəni** sözləri **həm bağlayıcı, həm də ədat** kimi işlənir. Məs.: *Həsən də gəlmişdi. Bəziləri, yəni məsələni bilməyənlər susurdular* - bağlayıcı; *Ağacları sula da. Yəni sən bunu bilmirsən?*- ədat.
 - 2.-ca, tək** sözləri **qoşma və ədat** kimi çıxış edir. Məs.: *Dəryaca aqlın olsa... Quştək uçurdu-qoşma. Bircə manat pulumuz vardı. Tək sən mənə kömək edə bilərsən.-ədat.*
 - 3.Düz, əsl, tək, artıq** sözləri **sifət və ədat** kimi işlənir. Məs.: *Düz yanımda dayandı. Əsl mən deyəndir. Artıq bu məsələ bizi çox narahat etmişdir—ədat. Düz sözə nə deyə bilərik. Əsl müəllim vətənpərvər olmalıdır. Artıq kitabları aparın-sifət.*
 - 4.Bax, gəl, gör, qoy, gəlsənə** və s. sözlər **fel və ədat** olur. Qoy sözünü desin. Gəl birlikdə oxuya—ədat. Çantanı yerinə qoy. Evə tez gəl-fel.
 - 5.Təkə, yalnız, tək, artıq** sözləri **zərf və ədat** kimi işlənir: *Kəndə yalnız gəlmişdi. Qız tək yaşayırdı -zərf. Yalnız sən mənə kömək edə bilərsən. Tək sənə inanıram-ədat*
- Ədatların əksəriyyəti sözdən ayrı yazılır.** Sual bildirən *-mi⁴*, əmr bildirən *-sənə²*, qüvvətləndirmə bildirən *-ca* ədatları şəkilçiləşdiyi üçün sözlərə bitişik yazılır. Məs.: *Bunu dedinmi? Oxusana. Bircə manat pulum qalıb. -mi⁴ sual ədatı -da, -də* bağlayıcısından (və ya ədatından) sonra ayrı yazılır. *Sən də mi belə düşünürsən?*

Sual 30. Modal sözlər və nida haqqında yazın.

Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Modal sözlərin mənacə aşağıdakı növləri var:

- 1. Təsdiq (yəqinlik) bildirənlər: əlbəttə, şəksiz, şübhəsiz (ki), doğrusu, doğrudur, doğrudan da, həqiqətən, düzü, sözsüz** və s. Məs.: *Əlbəttə ki, göz ürəyin aynasıdır. Şübhəsiz, əmək insan xarakterini müəyyən edə bilər.*
- 2. Güman və şübhə bildirənlər: bəlkə (də), güman (ki), ehtimal ki, yəqin (ki), deyəsən, görünür, olsun ki, olmaya** və s. Məs.: *Olmaya, sən bəhsiz getmək fikrindəsən? Görünür, onlar işin ciddiliyini hələ yaxşı anlamırlar.*
- 3. Nəticə (ümmiləşdirmə) bildirənlər: axır ki, deməli, ümmiyyətlə, beləliklə, xülasə, nəhayət, bir sözlə, tutaq ki, demək, yaxşı, müxtəsər** və s. Məs.: *Yaxşı, indi biz hara gedirik? Demək, sən mənə bunları gizlədirdin. Xülasə, hamımız getməliyik.*
- 4. Sıra və ardıcılıq bildirənlər: əvvəla, birincisi, ikincisi** və s. Məs.: *Birincisi, mən özüm istəmirdim, ikincisi, bunun sənə aidiyyəti yoxdur.*
- 5. Fikrin mənbəyini bildirənlər: mənəcə, sənəcə, fikrimizcə, bizcə, zənnimcə, mənə görə** və s. Məs.: *Fikrimizcə, bu xəmir hələ çox su aparacaq.*
- 6. Təəssüf bildirənlər: təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki** və s. Məs.: *Heyif ki, biz onu vaxtında tanıya bilmədik. Təəssüf ki, sən Şuşanı görməmişən.*

7. Bənzətmə və ya müqayisə bildirənlər: *sanki, elə bil, elə bil ki* və s. Məs.: *Sanki onun üstünə bir qazan isti su tökdülər.*

Modal sözlər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır və cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər.

Görünür, deyəsən, demək, deməli, demə, görəsən və s. sözlər həm fəl, həm də modal söz kimi, **xülasə** sözü isim və modal söz, **yaxşı**-sifət, zərf və modal söz kimi işləyə bilər.

Nida danışanın hiss və həyəcanını ifadə edən köməkçi nitq hissəsinə deyilir.

Nidalar insanın müxtəlif hissələrinin, hadisələrə emosional münasibətinin ifadəsidir. Nidaların müxtəlif mənə növləri var:

1. **Sevinc, heyranlıq bildirənlər:** *bəh-bəh, of, ura, paho, oxqay, ay can - ay can* Məs.: *Paho! Ay salam, xoş gördük.*

2. **Kədər, narahatlıq, qorxu bildirənlər:** *ay aman, ah, ox, vay-vay, uf, ay dad* və s. Məs.: *Vay-vay, bu nə işdi başıma gəlir? Ah, əfsus, keçdi o gözəl günlər.*

3. **Çağırış bildirənlər:** *ey, ay, ya, hey, a, ehey.* Məs.: *A bala, bir bura gəl. Ehey atlılar, xan evinə gedərsiz...*

4. **Nifrət, istehza bildirənlər:** *tfu, xa-xa-xa, xox* və s. Məs.: *Xox, qorxdum səndən. Xa-xa-xa, get ay batandan sonra gəl, nə qəribə iş oldu.*

5. **Qəm, kədər bildirənlər:** *of, ah, ox, oy, eh* və s. Məs.: *Ah, keçdi artıq o günlər. Of, əllərin qurusun, cəllad.*

Bütün nidalar sözdən ayrı yazılır. Nidalar cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfindən, axırda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur.

Çağırış nidaları olan **ay, a, ya** tək işlənmir, onlardan sonra xitab gəlir və vergül xitabdan sonra qoyulur. Məs.: *Ay uşaq, bura gəl. A kişi, bu nə işdi edirsən? Ey* nidası həm xitabla, həm də tək işlənir. Tək işləyəndə ondan sonra vergül qoyulur. Məs.: *Ey, mənə kömək edin.*

Nidalar da bəzən omonimlik yaradır. Məs.: *Vay, sən nə etdin?* — nida; *Kəndimizdə vay düşdü*—isim. *Ay ana, gəl gedək* — nida; *Bir ay otuz gündür* — isim və s.

Sual 31. Birinci növ təyini söz birləşmələri və onların cümlədə rolu barədə

məlumat yazın.

Söz birləşmələri əsas tərəfinin ifadə vasitəsinə görə iki yerə bölünür: **ismi birləşmələr və fəli birləşmələr.**

Əsas tərəfi adlarla, yəni isim, sifət, say, əvəzlilik və bəzi zərflərlə ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir: *yeməli meyvə, insanın yaxşısı, tələbələrin üçü, uşaqların hamısı, işin sonrasına* və s. İsmi birləşmələrin asılı tərəfləri əsas tərəfləri izah etdiyi üçün belə birləşmələrə **təyini söz birləşmələri** deyilir. Təyini söz birləşmələrinin forma və mənə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən üç növü var:

1. **Birinci növ təyini söz birləşmələri.**

2. **İkinci növ təyini söz birləşmələri.**

3. **Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.**

Yaranması üçün xüsusi bir şəkilçi tələb etməyən birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir: *gözəl qız, igid oğlan, dəmir qapı*.

- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifətlə ifadə oluna bilər: *taxta pilləkən, yalançı usta, xeyli insan, belə iş, yatmış vulkan*.
- Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri cümlə təhlili zamanı, adətən, ayrı götürülür. Birinci tərəf təyin, ikinci tərəf müxtəlif cümlə üzvü olur: *beş (neçə?) kitab, yatmış (hansı?) uşaq*. **İstisna olaraq, yeni il, orta əsrlər, bu saat, qədim dövr, yarım saat, Ana Vətən** tipli birləşmələr birlikdə bir cümlə üzvü kimi təhlil edilir.
- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi həmişə təyin olduğu halda (ayrıla bilənlər nəzərdə tutulur), əsas tərəf cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq zərflik ola bilər.
- Birinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi məsdər, feli bağlama və təsriflənən fəllərlə ifadə oluna bilmir.
- Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz girə bilmir. İstisna hallarda "bir" ədatı girə bilər: *gözəl bir qız, maraqlı bir həyat*.
- Birinci növ təyini söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olur: *sadə — nəhəng heyvan, uzunsaç qız; mürəkkəb — dərs oxuyan uşaq, dünəndən yatmış körpə*.

Sual 32. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənir, yəni şəkilçisiz olur, ikinci tərəfi isə III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisilərini (-ı, -i, -u, -ü) qəbul edir: *Naxçıvan şəhəri, insan ağı, Tanrı sevgisi* və s.

- İkinci növ təyini söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olur: **sadə** — *Qız Qalası, gül ətri*; **mürəkkəb**: *"Qız qalası" operası, Xalqlar dostluğu metrosu*.
- Bu cür birləşmələrdə tərəflər, əsasən, isimlərlə ifadə olunur: *İnternet kartı, mercedes arzusu*. **İstisna**: gözəllər gözəli, birincilər birincisi, üz qarası.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin:

- tərəfləri arasına söz girə bilmir.
- tərəfləri istisnasız olaraq birlikdə bir cümlə üzvü olur.
- tərəfləri eyni vaxtda cəmlənə bilmir, başqa sözlə desək, tərəflərindən biri cəmləndikdə ikincisi təkdə olur: *Qocalar evi, Qızlar bulağı, uşaq bağçaları* və s.

İstisna: *Həmkarlar ittifaqları, atalar sözləri, elmlər namizədləri* və s.

Bu birləşmələrin əksəriyyətinin asılı tərəfini müəyyənlik bildirən yiyəlik hala çevirmək olur: məktəb bağı-məktəbin bağı, ev sahibi-evin sahibi. Bu zaman söz birləşməsinin növü də dəyişmiş olur. Lakin bəzi ikinci növ söz birləşmələrinin asılı tərəfi müəyyənliyə çevrilə bilmir: *Nəsimi rayonu, İstirahət günü, Novruz bayramı*.

Sual 33. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri barədə məlumat yazın.

Birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili söz birləşmələrinə **üçüncü növ təyini söz birləşmələri** deyilir: *ağacın yarpağı, hasarın hüdürlüyü.*

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına nə qədər söz girsə də, birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür: *Mənim mehriban anam gəldi.* Bu cümlədə "**mənim mehriban anam**" birləşməsi mübtədadır.

İstisna:Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin **asılı tərəfi I və II** şəxsin cəminə aid əvəzlilərlə ifadə olunduqda əsas tərəfin mənsubiyyət şəkilçisi düşə bilər. Bu zaman birinci tərəf **yanaşma** yolu ilə əsas tərəflə əlaqəyə girərək təyin **olur**: *sizin (hansı) dağlar, bizim (hansı) qızlar.*

Bu birləşmələrin tərəfləri arasına istənilən qədər söz girə bilər: *Məktəbin binası-məktəbin hüdürlüyü, möhtəşəm binası.*

III növ təyini söz birləşmələri də quruluşca sadə və mürəkkəb olur: **sadə-sənin evin, mürəkkəb-sənin əvvəlki evin.**

Tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də eyni zamanda cəmlənə bilər: *otaqların havası, insanın arzuları, onların fikirləri, uşaqların dərsləri.*

Əsas tərəfi bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər: *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim ailəmiz, sizin ailəniz, onların ailəsi.*

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında bir sıra fərqli cəhətlər var:

II növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi yalnız üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdiyi halda, III növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər.

II növdən fərqli olaraq, III növdə hər iki tərəf eyni zamanda cəmlənə bilər.

II növdən fərqli olaraq, III növdə tərəflər (istisna olsa da) ayrılıqda təhlil oluna bilər.

II növdən fərqli olaraq, III növdə tərəflər arasına istənilən qədər söz girə bilər.

II və III növ təyini söz birləşmələri cümlənin feli xəbərindən başqa bütün cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilər.

Mənim oxumağım, tələbənin oxuyanı tipli birləşmələrin əsas tərəfi məsdər və feli sifət olmasına baxmayaraq, III növ təyini söz birləşməsi kimi götürülür (burada məsdər ismin xüsusiyyətini daşıyır, feli sifət isə isimləşib), lakin *mənim oxuduğum* tipli birləşmələr feli birləşmə kimi qəbul edilir, çünki burada mənsubiyyət şəkilçisi ayrılır.

Sual 34. Cümlə haqqında ümumi məlumat yazın. Cümlənin quruluşca növləri hansılardır?

Cümlə bitmiş bir fikir ifadə edir. Cümlənin **baş üzvlərdən** (hər ikisindən və ya birindən) ibarət **grammatik əsası** olur. Cümlədə ya müəyyən bir iş, hadisə haqqında məlumat verilir, ya bir şey soruşulur, ya da hər hansı bir işə təhrik edilir. Hər hansı bir söz və ya söz birləşməsi cümlə şəklində formalaşmasa, bitmiş fikir ifadə edə bilməz. Məsələn: *məktəbin həyəti, uşaqların səsi, zəng vurulanda, sıraya düzülən uşaqlar* və s. kimi birləşmələrdə müəyyən əşya və hadisələrin yalnız adı çəkilir, onlar haqqında bitmiş fikir isə ifadə olunmur. *Məktəbin həyəti səliqəlidir. Uşaqların səsi eşidilir. Zəng*

vuruldu? Sıraya düzülün! cümlələrində isə ya bir iş haqqında məlumat verilir, ya bir şey soruşulur, ya da bir işə təhrik edilir. Bütün bunlarda fikir bitkinliyi vardır.

Beləliklə, **sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsinə cümlə deyilir.**

Cümlə həm ayrı-ayrı sözlərin, həm də söz birləşmələrinin bir-biri ilə əlaqələnməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *Anar məktəbdə oxuyur. Onun atası neft mühəndisidir.* Birinci cümlə sözlərin (Anar, məktəb, oxumaq) ikinci cümlə isə iki söz birləşməsinin (onun atası, neft mühəndisi) mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəsindən yaranmışdır.

Cümlə yalnız bir sözdən də ibarət ola bilər. Məs.: *Axşamdır. Sakitlikdir. Qaranlıqdır* və s. Bu sözlərin üçü də bitmiş fikir ifadə edir, ona görə də cümlədir.

Cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Sadə cümlənin bir qrammatik əsası olur. Məsələn: *Zəng vuruldu. Dərs indicə başlandı.*

Mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Məs.: *Müəllim sinfə daxil oldu, tələbələr dərhal ayağa qalxdılar.*

Sual 35. Cümlə üzvləri nəyə deyilir?

Bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olan, bir sintaktik suala cavab verən sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvləri deyilir.

Cümlə üzvləri əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Çünki cümlədəki sözlərin heç də hamısı cümlə üzvü ola bilmir. Hər hansı bir söz cümlə üzvü olmaq üçün, birinci növbədə, **leksik mənə** daşılmalı və başqa bir sözlə sintaktik əlaqəyə girməlidir. Deməli, yalnız **əsas nitq hissələri** cümlə üzvü ola bilər.

Cümlə üzvləri **söz birləşmələri** ilə ifadə edilir.

Cümlə üzvləri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə üzvləri **nitq hissələri** ilə (kitab - nə?, gözəl - necə?), **mürəkkəb** üzvlər isə **söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla** (biz gələndə - nə zaman?, Fərhad Sadıqov - kim?) ifadə olunur.

Beş cümlə üzvü var: mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik. Cümlə üzvləri cümlənin təşkilindəki roluna görə iki yerə bölünür:

1. Baş üzvlər: mübtəda, xəbər.

2. İkinci dərəcəli üzvlər: təyin, tamamlıq, zərflik.

Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir, söylənilən fikrin əsas məzmununu bildirir. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərə aid olub, onları müxtəlif cəhətdən izah edir və cümlənin genişlənməsinə səbəb olur.

Cümlə üzvlərindən təyin mübtəda, tamamlıq, zərflik, ismi xəbər və təyinin özü ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, xəbər isə təyin kimi bütün cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girir. Mübtəda cümlənin ən müstəqil üzvüdür, heç bir cümlə üzvünə tabe olmur.

Xitab və ara sözlərin sintaktik vəzifəsi olsa da, onlar cümlə üzvü ola bilmir.

Var, yox, lazım, bəs, gərək, mümkün tipli predikativlər suala cavab vermədən ismi xəbər, sual əvəzliləri isə suala cavab vermədən istənilən cümlə üzvü ola bilər.

Sual 36. Nitqin əsas hissəsində nələrə fikir verilməlidir?

Nitqin əsas hissəsi ardıcıl, inandırıcı, məntiqi fikirlərin daha möhkəm olması ilə fərqlənməlidir. Natiq nitqinin əsas hissəsində dinləyiciləri öyrətməlidir. Nitqin ideyası əsas hissədə açılır. Məhz bu hissədə nitqin hansı ideyaya xidmət etdiyi müəyyən olunur. Nitqin əsas hissəsi onun süjetini, quruluşunu, məqsəd və mövzusunun təşkil edir. Əsas hissədə natiq bütün tələblərə əməl etməlidir. Yeri gəldikdə nitqdə ümumiləşdirmələr aparmalı və ya konkretliyi üstün götürməli, hətta səsinə də dinləyiciyə vəziyyətə uyğun çatdırılmalıdır. Nitqin əsas hissəsi əldə edilmiş bütün çoxcəhətli faktların, mülahizələrin elmi şərhini tamamlamaqla bərabər, fikrin yekunlaşdırılmasına köməklik göstərir.

Sual 37. Söz və nitq haqqında şifahi xalq ədəbiyyatında hansı atalar sözləri var?

Azərbaycan natiqlik sənəti uzun bir yol keçərək, bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Məlumdur ki, dil varsa, ünsiyyət varsa, deməli, nitq də var. Lakin nitq hələ natiqlik deyil. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün əlimizdə tutarlı mənbə canlı yaradıcılıq olan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr xüsusiyyətləri var. Bu növlərdə nitq, natiqlik sənəti haqqında atalar sözləri, kəlamlar, zərb-məsəllər diqqətəlayiq mövqə tutur. Məsələn: “Söz qanadlı quşdur”, “Söz insanın zinətidir”, “Söz qılıncdan pis kəsər”, “Söz yarası, gor yarası”, “Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”, “Sözün doğrusu zəhərdən acı olar”, “Söz sözü çəkər”, “Nə qədər ki söz ağzından çıxmayıb, o sənənin quludur, söz ağzından çıxandan sonra sən onun qulusan”, “Sözünü bilməyən, özünü bilməz” və s. misallardan görüldüyü kimi, belə kəlamlar insanların dil qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə, fikrin təsirliliyinə müəyyən qədər xidmət edir.

Sual 38. Nitq mədəniyyətinin məntiqlə əlaqəsi haqqında yazın.

Məntiqi və tarixi idrak üsulları, nitqdə aparılan ümumiləşdirmələr və ya konkretləşmə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də filosoflar məntiqi fikri ifadənin təzahür forması kimi qəbul edirlər. Fikrin dolğunluğu, zənginliyi, elmiliyi hələ nitqin qəbul olunması demək deyildir. Nitqdə qoyulan elmi məsələ əsaslı surətdə faktlarla təsdiq olunmalıdır. Məhz bu mərhələdən sonra məntiqi şəkildə dinləyiciləri razı salmaq olar. Məntiqi təfəkkür yüksək inandırıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Natiq nitqini qurarkən məntiqi təfəkkürün qanunlarını dərinləndirərək öyrənməli və fikrini şüurlu surətdə ifadə etməlidir. Bu, nitq mədəniyyətinin məntiqi təfəkkürlə nə qədər yaxın olduğunu sübut edir. Məntiqi təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna, kafi-əsas qanunu kimi növləri vardır.

Sual 39. Nitq mədəniyyətinin etika ilə əlaqəsi nədən ibarətdir?

Hamımız “insanı geyiminə görə qəbul edib, ağına görə yola salırlar” ifadəsini eşitmişik. Hər bir şəxsin özünü necə maskalamasından aslı olmayaraq, nitqi ağına əks etdirir. Natiq olmaq istəyən hər bir şəxs bütün etik normalara riayət etməlidir. O

danışarkən səsinə münasib tembr seçməli, jestlərdən düzgün istifadə etməli, mimika ilə mənalar ifadə etməlidir. Natiq olmaq istəyən şəxs bütün davranış qaydalarını gözəl mənimsəməlidir. Natiqin yerışı, baxışı, nəzakəti, üzünün ifadəsi dinləyicidə ona qarşı rəğbət yaratmalıdır. Bəzi natiqlər etik normalara düzgün əməl etmədikləri üçün dinləyicilərin rəğbətini qazana bilmirlər. Bəzən elə olur ki, üzü tüklü natiq tribunaya doğru yaxınlaşır. Bu hər bir dinləyicidə natiqə qarşı mənfi hisslər oyadır. Bəzən isə əksinə, natiq həddindən artıq bər-bəzəyə aludə olur. Belə halda dinləyici onun nitqindən çox, bər-bəzəyinə diqqət yetirir. Natiq fikirləşməlidir ki, auditoriya ilə necə ünsiyət yaratsın, nitqini necə qursun. Olduqca həssas və tələbkar dinləyicilər natiqin səsinin titrəməsini, həyəcanlanmasını, bir an çaşıb qaldığını da duyub hiss edirlər. Təcrübəli natiqlər belə momentləri nitqlərində etdikləri pauza ilə, az da olsa, aradan qaldırırlar. Bəzi natiqlər çıxış edərkən qalstukunu, pencəyinin düyməsini, əlindəki təbaşiri və yaxud qələmi oynada-oynada danışır. Etika nitqin şərh zamanı göstərilən bu nöqsanların aradan qaldırılmasına köməklik göstərir.

Sual 40. Nitq mədəniyyətinin pedaqogika və ədəbiyyatla əlaqəsi barədə yazın.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi uzun bir tarixə malikdir. Hələ qədimdən natiqlər natiqlik sənətinin sirləri ilə bərabər, təlim, tərbiyə, təhsil haqqında da məlumat alır və tədris prosesində nitqlə bərabər, pedaqogika elmini də inkişaf etdirirdilər. Tədris prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olan pedaqogika natiqlik sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə müəyyən prinsiplərin, problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqogika elmi tədris prosesində, nitqin qurulmasında və şifahi şərhdə əsas rol oynayan konkretliyin, bəzən ümumiliyin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika həm də nitq zamanı natiqə özünü aparma qaydalarını öyrədir, yersiz hərəkətləri, jestləri, “deməli, mənə elə gəlir ki, filan” və s. kimi ifadə və sözləri lazımsız olaraq işlətməkdən çəkindirir. Pedaqogika natiqlik sənətinin əsas prinsiplərinin, nitqin qurulması yollarının, elmi-nəzəri biliklərin düzgün istifadə olunmasında natiqə istiqamət verir.

Nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda, ilk növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm ədəbiyyatın, həm də nitqin materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir və böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də yazarlarımız əsər yazarkən hər bir söz haqqında dərinlən düşüncəyə, ona yeni çalar, mənə verib sonra işlədirlər. Beləliklə, yazıçı özü də bilmədən natiqlik sənətinə xidmət edir, yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan məcazi mənəli sözlər, cinaslar, omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində tədqiqatçı dil vahidlərini təhlil edərkən yazıçının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını araşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir.

Sual 41. Natiqlik sənətinin tarixi barədə məlumat yazın.

Öz tarixi keçmişinə görə çox qədim zamanları əhatə edən natiqlik sənətinin ilk rüşeymləri Misirdə, Çində, daha sonra Ərəbistanda təşəkkül tapmışdır. Qədim

zamanlarda xalqın böyük hörmətini qazanmış nüfuzlu və istedadlı natiqlər Şərq bələğətini (fikrin aydın, incə və gözəl ifadə olunmasını) və fəsahtətini (aydın danışma və ya fikrin aydın ifadəsini) yüksək səviyyəyə qaldırmışlar. Lakin sonralar süquta uğrayan natiqlik sənəti Avropada böyük inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Öz inkişaf və mədəniyyətinə görə həmişə Şərqi borclu olan Avropa bu sənətin də ilk rüşeymlərini qoca Şərqiədən əxz etmişdir.

Natiqlik sənəti Avropada, xüsusilə, Qədim Yunanıstanın paytaxtı Afinada geniş şəkildə yayılmağa və inkişaf etməyə başladı. Qədim Yunanıstanda incəsənətin bir çox növləri ilə yanaşı (memarlıq, poeziya, heykəltəraşlıq), ritorika sənəti də yüksəliş pilləsinə qədəm qoyurdu. Bir çox ritorlar (natiq, müəllim mənalarını ifadə edir) meydana gəlirdi. Bu sənət Afinada daha geniş vüsət almışdı. Xüsusilə, Solonun hakimiyyətə gəlməsi (b.e.ə. 594-cü il), apardığı islahatlar, borcların ləğv edilməsi, qulların azad olunması natiqlik sənətinin inkişafına güclü təkan verdi. Bu islahatlardan sonra hər kəs hüququnu müdafiə etmək imkanı əldə etdi. Lakin bunu hər adam bacarmadığı üçün hüquqi təhsil almış xüsusi adamlar məhkəmələrdə fəaliyyət göstərməyə başlayır ki, onlar da loqoqraflar adlanırdılar. Natiqlik sənətinin atası sayılan məşhur siyasi və ictimai xadim Demosfen bu dövrdə yetişib fəaliyyət göstərən natiq və loqoqraflardan biri olmuşdur.

Natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmış, natiqlik məktəbi yaratmış bu şəxsiyyət neçə-neçə ritorların yetişməsinə köməklik göstərmişdir. Hətta bir çox natiqlər, müəllimlər öz nitqlərini Demosfenin təsiri ilə qurmuşdu. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə M.P.Siseron «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyil» fikrini irəli sürmüşdür.

Sual 42. Qədim Roma natiqlik məktəbi haqqında yazın.

Roma natiqlik məktəbi yunan natiqlik məktəbinə nisbətən daha azad və demokratik idi. Romada Katon, Antoni Mark, Qay Qraks və başqa natiqlər bu məktəbin nümayəndələridir. Tədqiqatçılar bu natiqlərin əsərlərini araşdırarkən bəlli olub ki, bəzi natiqlərin əsərləri tam şəkildə, bəzilərinin isə yaradıcılığından kiçik, cüzi bir hissə miras qalmışdır. Roma natiqlik sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi Mark Tüllü Siseron olmuşdur. Elm aləmində 105 nitqinin olması haqqında məlumat verilən, lakin onlardan 58-nin bizə gəlib çatması faktı onun haqqında söz deməyə əsas verir. M.T.Siseron ilk nitqini 27 yaşında olarkən söyləmişdir. Onun yazdığı “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlər”, “Natiq” və s. əsərləri natiqlik sənəti haqqında yazılmış şahənə əsərlərdir. Roma imperatorluğu natiqlik sənətinin süquta uğramasına səbəb oldu. Bu durğunluq XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Roma natiqlik məktəbinin dirçəlişi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Sual 43. Yunan natiqlik məktəbi barədə yazın.

Yunan natiqlik məktəbinin məşhur simalarından biri Demosfendir. Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmişdir. Elm aləminə Demosfenin 61 nitqi, 56 çıxışı və 6 məktubu məlumdur. Ümumiyyətlə, yunan natiqlik məktəbinin bir çox nümayəndələrindən İsey, İsoqrat, Lisi, Antifont və başqalarının əsərləri həmişə böyük maraq doğurub. Bu məktəbin digər məşhur nümayəndəsi Aristoteldir. Onun əsərləri içərisində ən məşhuru “Ritorika”dır. Aristoteldən başqa, Tisi, Koraks, Siseron, Kvintillian da natiqlik sənətinə dair əsərlər yazmışlar. Aristotelin yazdığı “Ritorika”

digərlərindən onunla fərqlənir ki, bu əsərdə ilk dəfə olaraq dil, üslub, nitq haqqında yeni fikirlər söylənilib.

Natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmış, natiqlik məktəbi yaratmış Demosfen neçə-neçə natiqlərin yetişməsinə köməklik göstərmişdir. Hətta bir çox natiqlər, müəllimlər öz nitqlərini Demosfenin təsiri ilə qurmuşdular. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə M.P.Siseron «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyil» fikrini irəli sürmüşdür.

Demosfen bu şan-şöhrətə birdən-birə gəlib çatmamışdı. Bu, uzun illərin, gərgin zəhmətin, mübarizə və mətin iradənin hesabına başa gəlmişdi. Həyata fiziki cəhətdən qüsurlu gələn Demosfen (o, çox əsəbiymiş, «r» səsini düzgün tələffüz edə bilmirmiş, danışan zaman çiyini çəkirmiş və s.), ilk növbədə, bu qüsurları aradan qaldırır. O, dəniz qırağına gedir, ağzına xırda daşlar alıb, gur səslə nitq söyləyir. Çox çəkmir ki, onun nisbətən yekə dili normal hala düşür və pəltəkliyi aradan qalxır. Sonra özündən hündür olan yerdə qılınca asır və çiyini üzərində saxlayır. Çiyini atdığı zaman qılınca toxunur. Qılının verdiyi ağrı hesabına bu qüsurlu da aradan qaldırır. Nəhayət, dostu Satirin məsləhəti ilə səs tembrindən, intonasiyadan düzgün istifadə Demosfenə uğur gətirir. Əvvəllər qışqıra-qışqıra danışmış özünü yoran, hətta nitqi yarımçıq qalan, istehzalara, lağlağı gülüşlərə məruz qalan Demosfen inadkarlığı sayəsində gözəl bir natiqə çevrilir. İlk qələbəsini qohumları üzərində qazanan Demosfen beş dəfə nitq söyləyir. Bu zaman ona məşhur loqoqraf İsey yaxından köməklik göstərir. Atasının var-dövlətinə sahib çıxmış bu adamlarla mübarizə aparan Demosfen ədaləti bərpa edir. Var-dövləti geri qaytara bilməsə də, ədalətsiz qəyyumluq edən bu adamları məğlub edir. Elə həmin vaxtdan da natiqlik sənətinə dərinləndirən bələd olmağa çalışır. Ömrünün qırx iki ilini bu sənətə həsr edir. Böyük nailiyyətlər əldə edir. Natiqliyin tələblərindən irəli gələn prinsipləri əsas götürən Demosfen onlara ciddi əməl edirdi. Bu tələblər aşağıdakılardır:

- 1) Materialın toplanması;
- 2) Məzmun və formaya uyğun plan tərtib edilməsi;
- 3) Ardıcılığın gözlənilməsi;
- 4) Üslubi çalarların işlənməsi;
- 5) Nitqdə intonasiyadan, orfoepiyadan, səs tembrlərindən düzgün istifadə olunması.

Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmiş və nitqini hissələrə bölmüşdür.

Sual 44. Azərbaycan natiqlik sənəti haqqında nə bilirsiniz?

Azərbaycan natiqlik sənəti uzun bir yol keçərək günümüzdə gəlib çatmışdır. Məlumdur ki, dil varsa, ünsiyyət varsa, deməli, nitq də var. Lakin nitq hələ natiqlik deyil. Ona görə fikrimizi əsaslandırmaq üçün əlimizdə tutarlı mənbə canlı, emosional yaradıcılıq olan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr xüsusiyyətləri var. Bu növlərdə nitq, natiqlik sənəti haqqında deyilən atalar sözləri, kəlamlar, zərbi-məsəllər diqqətimizi cəlb edir. Məsələn, «Söz yarası qılınca yarasından betər olar», «Sözün doğrusu zəhərdən acı olar», «Söz qanadlı quşdur», «Söz sözü çəkər», «Sözün düzü», «Söz insanın zinatidir», «Nə qədər ki, söz ağzından çıxmayıb, o sənənin quludur, söz ağzından çıxandan sonra sən onun qulusan», «Söz baldan şirindir», «Düz söz zəhərdən acı olar», «Söz qılınca pis kəsər», «Söz yarası, qor yarası»,

«Sözünü bilməyən, qədrini bilməz», «Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır» və s. misallardan göründüyü kimi, belə kəlamlar insanların dil qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə, fikrin təsirliliyinə müəyyən qədər xidmət edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərində söz haqqında, sözün ecazkar qüvvəsi haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlirik. Şübhəsiz ki, bu da nitqin təsir qüvvəsini artırır. Apardığımız tədqiqatın nəticəsini əsas götürərək belə bir qənaətə gəlirik ki, nitq uzun əsrlərin məhsulu olduğu üçün natiqlik sənəti də birdən-birə yaranmamışdır. Bəzi alimlər bu sənətin yaranmasında tək-tək şəxsiyyətlərin rolunu yüksəldib, natiqliyi onların adı ilə bağlamağa çalışırlar. Əslində bu sənət var, sadəcə olaraq, onu bir çərçivəyə, qəlibə salıb, müstəqil elm kimi təbliğ etmək lazımdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının formalaşdığı gündən bu günümüzdə qədər nitq mədəniyyəti inkişaf etmiş və etməkdədir. Söz sənətinin inkişaf etdirilməsi isə şübhəsiz ki, bu sahədə çalışan aşıqların, şairlərin, yazıçıların, dilçilərin, ədəbiyyatçıların, aktyorların, müəllimlərin, özünə hörmət edən hər bir kəsin vicdani borcudur. Xalq arasında zərbi-məsələ çevrilən «Sözünü bilməyən, özünü bilməz» kəlamı «ağır otur, batman gəl» fikrini tamamlayır. Müxtəlif dövrlərdə hakim mövqe tutan şəxsiyyətlər haqqında yazılan mədhiyyələr təmtərağı ilə seçilirdi. Məsələn, Cavanşirin vəfatı münasibəti ilə Dəvdəkin yazdığı “Böyük Cavanşirin ölümünə ağı» adlı mərsiyədə onun igidliyi ilə yanaşı, natiqlik bacarığı da əks etdirilir:

*Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,
Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.
Danışarkən, dodağından mirvarilər saçıldadı,
Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə...*

Göründüyü kimi, müəllif son beytdə onun gözəl natiq olduğunu qeyd edir.

Söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan aşıqlar da dilimizin zənginləşməsinə (qədim dövrlərdə onlara *ozan*, *yanşaq* da deyiblər) əvəzsiz xidmət ediblər. Nağılların və dastanların yaranmasında, ifa olunmasında aşıqlar əsas sima kimi həmişə ön cərgədə olmuşlar. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarından tutmuş bu günümüzdə qədər yaranan dastanların hamısını məhz aşıqlar meydana gətirmişdir. Bu dastanların özündə də qeyd olunur: Məsələn, «Dədə Qorqud» dastanlarında «Bir söz dəxi söylədi, görəlim xanım nə söylədi» ifadəsi işlənir. Yaxud hər boyun sonunda «Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi» ifadəsi işlənir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, *soy* sözü bir neçə mənəni ifadə edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində bu söz həm «şeyr», həm də «söyləmək» mənalarını ifadə edir. Bəzi dialektlərdə «söz» mənasında «sözdən, sovdan varsa, xəbər edim», bəzilərdə «atalar sözü» mənasında, şifahi xalq ədəbiyyatında isə «nəğmə» mənasında işlənir. Məlumdur ki, hər bir dövrün, ictimai-iqtisadi formasıyanın öz xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun öz mədəniyyəti, ədəbiyyatı, elm və incəsənəti də inkişaf edir. Hər dövrün öz lideri olmaqla yanaşı, onun öz ətrafına topladığı həmfikirləri də olur. Əgər belə adamlar xalqı arxasınca apara bilirsə, nitq söyləyirsə, deməli, natiqlik sənəti də xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bərabər inkişaf edir. O adamın ki, adı tarixə düşüb, deməli, dövrünün məşhur, sayılan şəxsiyyətlərindən biri olub. Məsələn, Alban - Aran dövlətinin hökmdarı, məşhur sərkərdə Cavanşir, şair Dəvdək, (onun adı Davdağ kimi də yazılır), Cavidan, Babək, Xətib Təbrizi, Xaqani, Fələki, Nizami, Nəsimi, Nəimi,

Xətai, Füzuli, M.F.Axundov, Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, Sabir və b. XX əsrin əvvəllərində yetişən inqilabi natiqlər: N.Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Məmmədyarov, cənubda S.C.Pişəvəri, Səid Səlməsi, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Məhəmməd Biryə, Rahim Qazi, Cahanbəxş və başqaları. Sovet dövründə S.Vurğun, M.İbrahimov, Şıxəli Qurbanov, Mehdi Məmmədov, tədris ocaqlarında fəaliyyət göstərən Mikayıl Rəfili, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, A.Qurbanov, Bəkir Nəbiyev və başqa natiqlərin nitqi gənc nəsillərə örnək ola bilər. Adlarını sadaladığımız bu natiqlər müxtəlif dövrləri əhatə edir. Ona görə də hər biri xüsusi tədqiq olunmağa layiq sənətkardır.

Sula 45. Natiqlik sənətinin cəmiyyətdəki rolu nədən ibarətdir?

Natiqlik sənəti hər bir insanın istedadını üzə çıxarır. Bu sənətin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənətlə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir. Millətindən asılı olmayaraq hər bir nitq xalqına yaxından bağlı olur və həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, kütləyə çatdırılmasında öz məharətindən istifadə edir. Nitq xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olmalıdır. Hər bir nitq günün tələblərinə cavab vermək üçün dərin biliyə və müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Natiqliyin inkişafına təsir edən amillərdən biri demokratiyadır. Söz azadlığı, obyektiv tənqid natiqliyin kəsərini artırır. Fikri sübut və faktlarla ifadə etmək üçün nitq tutarlı materiallardan istifadə etməlidir. Hər bir nitqin fərdi üslubu olmalıdır. Natiqlik sənəti cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyət uzun bir tarixi yol keçir. Bu tarixi yol natiqlik sənətinin müxtəlif növlərinin yaranmasına şərait yaradır və cəmiyyətin inkişafına, tərəqqisinə xeyli kömək göstərir.

Sual 46. Nitqin necə hazırlanması barədə yazın.

Hər bir nitq çıxışdan əvvəl mövzu ilə əlaqədar hazırlıq işləri görür. Onu, ilk növbədə, çıxışın mövzusu düşündürür. Bu, ali məktəbdə aparılan mühazirələrə şamil edilmir, çünki onların mövzusu əvvəlcədən təsdiq olunmuş proqramlarda əks olunur. Nitqə hazırlaşarkən nitq nitqin mövzusunun tam qavramalı, onun əsasını təşkil edən məzmun və formanı, quruluşu dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun qurmalıdır. Nitq nitqini qurarkən mövzunu tam əhatə etməlidir. Çünki nitq də yazıçı kimi mövzunu ideya ilə bağlayır. Yəni mövzu fikrin ifadəsinə uyğun seçilməlidir. Söylənən nitq, çıxış, məruzə nitqin həyatda qazandığı biliyin və dünyagörüşünün ifadəsidir. Nitq həmişə özünə bu sualı verməlidir: Mən nə haqqında danışacağam? Kimə danışacağam? Dinləyicilərə yeni nə söyləyəcəyəm? Mövzunu əhatə edə biləcəyəmmi? Qarşıya çıxan sualları düzgün təhlil edə biləcəyəm? və s. Nitqin yazılması və ya şifahi şərh olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses məqsədyönlü aparılmalıdır. Bu prosesi mərhələ-mərhələ aparmaq daha düzgün hesab olunur.

Sual 47. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər nədən ibarətdir?

Nitq mədəniyyəti söz ustalığı, yaxşı danışmaq yaza bilmək sənətidir. Bu mədəniyyət nitq vasitələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadə etmək

bacarığıdır.

Yüksək nitq mədəniyyəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, dili mükəmməl bilmək, sözləri müvəffəqiyyətlə seçib işlətmək, fikri məntiqi, ifadəli, aydın və parlaq surətdə izah edə bilmək nəzərdə tutulur. Əlbəttə, dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz, çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur.

Adətən nitq mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, gözəl və aydın danışmaq qabiliyyəti, yəni natiqlik istedadı da inkişaf etməyə başlayır.

Natiq o zaman məharətli nitqə malik ola bilər ki, o, canlı danışmaq dili ilə kitab dili üçün xarakterik olan ifadə vasitələrini tərkib halında alıb birləşdirə bilsin. Öz xarakterinə görə müxtəlif və rəngarəng olan bu nitq vasitələrinin danışmada tətbiqi həm ədəbi dili genişləndirib zənginləşdirməyə kömək edir, həm də kitab dili ilə canlı danışmaq dili ünsürləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Natiqlik məharətinin inkişafı yeni nitq ünsiyyəti imkanlarının yaranmasına da kömək edir, ədəbi dilin tətbiqi və genişləndirilməsi üçün şərait yaradır.

Natiqlik məharəti dedikə biz, hər şeydən əvvəl, göz önünə məzmunlu, təsirli, aydın və parlaq, ifadəli və kütləvi bir nitq gətiririk. Bütün bu keyfiyyətlər natiqlik istedadını adi məişət danışmaq dilindən fərqləndirir.

Natiqlər öz çıxışlarını parlaq, qüvvətli və təsirli hala salmaq üçün bir sıra bədii-təsvir vasitələrindən istifadə edirlər. Belə natiqlik məharətinin (yəni gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətinin) inkişafı ilə bərabər, bədii-estetik ünsürlərin qüvvətlənməsi nəticəsində adi danışmaq dilinin keyfiyyəti də yaxşılaşır, yəni belə natiqlərin işlətdiyi sözlər öz intonasiyası və ifadə olunmasına görə başqalarından fərqləndiyi üçün danışmaq dilinin inkişafına və təkmilləşməsinə də təsir göstərir.

Sual 48. Yazılı nitqdə orfoqrafiya qaydalarının rolu nədən ibarətdir?

Ədəbi dilin yazılı formasının öz xüsusiyyətləri, normaları, qayda-qanunları vardır. Natiq bu qayda-qanunları da dərinlən bilməli və orfoepiya ilə bağlı, əlaqəli şəkildə bunlardan istifadə etməlidir. Orfoqrafiya dilimizdəki sözlərin hamısının qrammatik formaları üçün vahid yazı qaydalarını müəyyən edir. Yəni orfoqrafiya dilimizin yazılı əsasını təşkil edir. Şifahi nitq özündə əks etdirir, tarixi yaddaşımızı gənc nəsillərə çatdırır. Orfoqrafiya dialekt və məhəlli sözlərin, ədəbi dilə uyuşmayan hər bir ifadənin qarşısını alır, hamı üçün məcburi olan vahid qaydaları sabitləşdirir və inkişaf etdirir.

Orfoqrafiyanı yaxşı bilməyən natiq nitqini hazırlayarkən (yazılı nitq nəzərdə tutulur) ciddi çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, savadsız yazılan nitq oxu qaydalarını çətinləşdirir. Ədəbi dilimizdə işlənən durğu işarələrinin zənginliyi nitqin gözəl səslənməsini, fikir bitkinliyini, pauzanı, fikrin ümumiləşdirilməsini təmin edir. Nitqin yazılı qolunu təşkil edən orfoqrafiya qaydaları gec dəyişir, bu da onun dərk olunmasına, hamı tərəfindən öyrənilməsinə şərait yaradır.

Sual 49. Düzgün nitqdə orfoepiyanın rolu barədə yazın.

Orfoepiya ədəbi dilin normaları və üslublar sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Orfoepiya həm də yüksək mədəni nitq üçün insanın dil qabiliyyətinin inkişafına zəmin

yaradır. Natiq nitqini şərh edərkən fonetik qanunları, fonetik hadisələri və onların tələffüzündən irəli gələn xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Bəzi natiqlər nitqlərində kitab üslubuna üstünlük verirlər. Yəni söz necə yazılırsa, elə də tələffüz olunur. Bu, qətiyyətlə deyil, çünki o zaman nitq quru çıxır və dinləyicini yorur. Bəzi natiqlər nitqlərində dialekt sözlərə yer ayırırlar. Bunlar da öz növbəsində orfoepiyanın pozulması deməkdir. Hər bir natiq fikrini necə şərh edirsə etsin, fərqi yoxdur, orfoepik normalara riayət etməlidir. Natiq nitqini qurarkən orfoepiyanın norma və ünsürlərini nəzərə almalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Fasilə (pauza);
- 2) Vurğu;
- 3) Ahəngdarlıq;
- 4) Sürət (temp).

Yalnız bu 4 ünsürə riayət edən natiq nümunəvi nitqə nail ola bilər.

Sual 50. Jest və mimika haqqında məlumat yazın.

Natiq dinləyicilərə yalnız öz çıxışındakı ekspressivliklə deyil, eyni zamanda, müəyyən jest və mimikalar vasitəsi ilə də təsir göstərir. Nitqin “xarici cəhəti” adlanan jest və mimikalar nitq prosesində geniş istifadə edilir. Natiqin mimikası çıxışı ilə uyumlu təşkil etməlidir, əks halda, onun nitqi müvafiq effekti verə bilməz. Natiq bilməlidir ki:

1) İstər mimikanın, istərsə də jestin nitqi canlandırmasına baxmayaraq, onlardan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İfadəli jest (yəni əlləri yuxarı qaldırmaq, yumruğu düyünləmək, kəskin və sürətli hərəkətlərə yol vermək və s.) və yerinə düşən mimika nitqdə irəli sürülən fikirlərə, söylənilən cümlə və ya ayrı-ayrı sözlərə uyğun olmalıdır. Unudulmamalıdır ki, jest nitqin tonu ilə hərəkət etdikdə, nitqin gücünü birə-iki dəfə artırmağa bilər. Həddindən artıq edilən yeknəsək hərəkətlər dinləyiciləri tənqə gətirir və əsəbiləşdirir;

2) Natiq danışarkən auditoriyada tez-tez get-gəl etməməli, eyni tipli hərəkətlərə yol verməməlidir.

3) Natiq dinləyiciləri nəzərə almalıdır. Onların diqqətini özünə cəlb etməyə çalışmalıdır. O, mühazirə zamanı nəzərini həmişə bir tərəfə və ya müəyyən bir qrup dinləyiciyə çevirməməlidir. İstər müvafiq jestləri, istərsə də mimikaları ilə öz nitqini anlaşıqlı, başa düşülən səviyyədə qurmağı bacarmalıdır.